

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXVIII

Sa. 283

Aralık 2014

ANKARA - 2014

HAREM CARIYELERİNİN MUSİKİ VE SEYİRLİK OYUNLARDAKİ EĞİTİMLERİ (1677-1687)*

GÜNNAZ ÖZMUTLU**

GİRİŞ

İslam toplumlarında yasak ve mahrem olarak nitelendirilen, hatta Mekke ve Medine gibi kutsal yerleri tanımlamak için kullanılan harem, bu kültüre yabancı olanların sandıkları gibi erkeklerin çok sayıda kadınla birlikte yaşadığı bir yer değildi. Gerek evlerin gerekse sarayların haremeleri, kendi içlerinde belirli kurallara göre yaşam sürdürülen, hane halkı dışındaki erkeklere kapalı mekânlardı. Cariye edinme geleneği İslam hukukuna uygun olduğu için Osmanlı toplumunda da oldukça yaygındı. Ancak sarayın haremine çeşitli biçimlerde ve farklı amaçlar doğrultusunda cariyeler alınmaktaydı. Osmanlı saray haremii II. Mehmed döneminde enderuna benzer bir biçimde kurumsallaşmakla birlikte, bu iki kurum bir bütün olarak padişahın otoritesinin ve gücünün tek bir merkezde toplanmasına hizmet etmiştir. Enderunda eğitilen içöğlanları üst düzey devlet yöneticiliğine yükselirken, haremde eğitilen cariyeler de haremde önemli idari statüler elde edebiliyorlardı. Cariyelerin bazıları padişahın kadını ve hatta valide sultan mertebesine ulaşırken, bazıları da haremde çıkarılıp enderundan yetişme erkeklerle evlendirilerek dışarıdaki saraylı zümreyi oluşturuyorlardı.¹

* Bu makale, 2012 yılında Süleyman Demirel Üniversitesi Tarih Bölümü'nde tamamlanan "IV. Mehmed Dönemi Osmanlı Saray Haremii Sanatçı Cariyeler (1677-1687)" adlı doktora tezi temel alınarak hazırlanmıştır. Çalışmalarına yönelik öneri ve katkılarından dolayı saygıdeğer hocam Mehmet Genç'e şükranlarımı sunarım.

** Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Isparta/TÜRKİYE, gunnazozmutlu@gmail.com

¹ Abdülkerim Özyayın-Nebi Bozkurt, "Harem", *TDİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 132; Ahmed Akgündüz, *İslam Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, OSAY, İstanbul 2000, s. 203, 309; Mehmet İpşirli, "Harem", *TDİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 135; Deniz Esemeli, "Harem", *TDİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 140; Fatih Sultan Mehmed, *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, Haz. Abdülkadir Özcan, Kitabevi İstanbul 2007; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK Basımevi, 1988, s. 151, 152; Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 277; Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun - Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, Çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 145, 171.

İslam hukukuna göre köle statüsünde olan cariyeler, başta devlet erkânı vasıtasıyla olmak üzere çeşitli biçimlerde hareme alınırlardı. Müslümanlaştırılan cariyelere harem adabına uygun bir terbiye verilirdi. Bunun yanı sıra, dikiş nakış, okuma yazma ve musiki konusunda yeteneği olan cariyelere de bu doğrultuda eğitimler verildi.² Bu çalışmanın konusu da, musikide ve seyirlik oyunlarda yetenekli olan ve bu alanlarda eğitim gören cariyelerdir.³ 1648-1687 yılları arasında tahtta kalmış olan IV. Mehmed'in saltanatının son on yılını kapsayan sürede, haremdeki cariyelere verilen sanat eğitimi çeşitli açılardan değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Ava düşkünlüğü ile bilinen IV. Mehmed, devlet yönetiminde etkin olamamış bir padişahı. Yedi yaşında tahta geçtiği için IV. Mehmed adına devleti (Kösem Sultan, Hadice Turhan Sultan ve Köprülüler başta olmak üzere) başkaları yönetmiş olsa da onun saltanat yıllarında musiki ve eğlence kültüründe parlak bir dönem yaşanmıştır.⁴ Her ne kadar Kadızadeler ve Şeyh Vani Efendi'nin etkisiyle eğlence yaşamına dair kısıtlamalar ve yasaklara gidildiği görülse de⁵ "1675'deki Edirne Şenliği"⁶ başta olmak üzere bu yasakların ortadan kalktığı zamanlar da olmuştur. IV. Mehmed döneminde besteci ve icracıların sayısında görülen artış ise musiki yaşamındaki hareketliliğin bir göstergesidir. Osmanlı/ Türk musikisinin tarihi kaynaklarından olan ve Şeyhülislam Es'ad Efendi'nin (1685-1753) Lale Devri'nin sonlarında

² Eğitimlerini tamamlayan cariyeler kalfalık ve ustalık seviyelerine yükselebilirdi. Genellikle hânende ve sâzendelerin aralarında bulunduğu grup kalfalardı. En üst mertebedeki ustalar ise haremde önemli idari görevlere getirilirdi. Sınırlı sayıda cariyeye padişahın eşi ya da odalığıydı. Robert Withers, *Büyük Efendi'nin Sarayı*, Çev. Cahit Kayra, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s. 46, 47; Giovan Maria Angiolello, *Fatih'in İçöğlanı Anlatıyor, Fatih Sultan Mehmed*, Orijinal adı: *Historia Turchesca* Çev. Pınar Gökpar, Profil Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 132, 133; Peirce, *a.g.e.*, s. 189-191. M. Çağatay Uluçay, *Harem II*, TTK Ankara 1992, s. 19; I. M. D'Ohsson, "Harem-i Hümayun", Çev. Ayda Düz, *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 9, İstanbul 1972, s. 6; İpşirli, "Harem", s. 136, 137; Akgündüz, *a.g.e.*, s. 277.

³ Haremde musiki mensubu cariyelere değinen ilk isim İ. H. Uzunçarşılı'dır. Bu konudaki çalışması için bkz. H. Uzunçarşılı, "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", *Bellelen*, C. XLI, S.161, TTK. Ocak 1977, s. 79-114. Sanatçı ve cariyeyi yan yana getiren kişi ise Metin And'dir. Bkz. Metin And, "Sanatçı Cariyeler", *Sanat Dünyamız, Yaratıcı Osmanlılar*, S. 73, İstanbul 1999, s. 69-77.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Abdurrahman Abdî Paşa Vekâyi 'Nâmesi*, s. 7, 8; Abdülkadir Özcan, "Mehmed IV", *TDİA*, C. 28, Ankara 2003, s. 414, 417; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Haz. Mustafa Cezar, Server R. İskit, Zarif Orgun, Nail İnal, IV. Cilt, Baha Matbaası, İstanbul 1960, s. 2190-2197; Lucienne Thys Şenocak, *Hadice Turhan Sultan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*, (Çev. Ayla Ortaç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.

⁵ Taner Timur, "Müftü Bahâî Efendi, Bektaş Ağa ve İngiliz Elçisi: 1649-1651", *Yaptı*, S. 49/4 Nisan/Mayıs 1984, s. 40-43; Özcan, "Mehmed IV", s. 417; Mehmet Halife, *Tarih-i Gelmânî*, (Haz. Kamil Su), Kültür Bakanlığı 1000 Temel Erser:74, İstanbul 1976, s. 145, 146.

⁶ IV. Mehmed'in Edirne Şenliği oldukça görkemliydi. Padişah, on iki yaşına basmış olan şehzadesi Mustafa ile iki yaşındaki Ahmed'i sünnet ettirmek istiyordu ve bunun için büyük bir şenlik düzenletti. On beş gün (14-29 Mayıs) süren sünnet şenliğinden sonra bir şenlik daha düzenleyerek kızı Hadice Sultan'ı, çok sevdiği veziri Musâhip Mustafa Paşa ile on sekiz gün (9-27 Haziran) süren bir şenlikle evlendirdi. Bkz. *Abdurrahman Abdî Paşa Vekâyi 'Nâmesi*, (Haz. Fahri Ç. Derin), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, s. 440-447; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyât*, Haz. Abdülkadir Özcan, TTK Ankara 1995, s. 58-68.

kaleme aldığı dönemin ilk ve tek musikişinaslar tezkiresi *Atrabü'l-Âsâr Tezkireti Urefâi'l-Edvâr*, 97 besteci hakkında kısa biyografik bilgiler içerir.⁷ Bu tezkireye göre, IV. Mehmed dönemindeki besteci ve icracıların sayısı Lale Devri'ndekinden oldukça fazladır. Lale Devri'nde mimarlık, sanat ve edebiyatın olağanüstü bir biçimde geliştiğini savunan söylem bir yana bırakılırsa, bu tezkire bu dönemden önce de İstanbul'da musiki faaliyetlerinin yoğunluk kazandığını göstermektedir.⁸ Bu durumun IV. Mehmed'in sarayına ve haremine yansıdığı da anlaşılıyor. Bunun yanı sıra, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı sırasında (1676-1683)⁹ hareme çok sayıda sanatçı cariyenin alınması ve aynı zamanda cariyelerin sanat konusunda eğitilmeleri bu faaliyetin gerçekleşmesinde sadrazamın katkısının olabileceğini de akla getirmektedir.

I. Hareme Alınan Sanatçı Cariyeler

1676-1681 yılları arasında IV. Mehmed'in haremine çok sayıda sanatçı cariyeye alınmıştır. Farklı niteliklere sahip bu cariyelerin; hangi sanatta usta oldukları, kimlerden alındıkları, fiyatları ve çoğu zaman da adları tespit edilebilmektedir. Harem için genellikle musiki ve seyirlik oyunlar konusunda usta olan cariyeler tercih edilirken; bu tercihin, dönemin sanat ve eğlence anlayışına dair deliller sunduğu da açıktır. Seyirlik oyunlarda usta olanların içinde; kuklabaz¹⁰, hayalbaz¹¹ ve lubetbaz¹² cariyelerin yanı sıra taklabaz¹³ ve canbaz¹⁴ cariyelere de rastlanır. Musiki konusunda usta olan cariyelerden çoğunlukla tanbur¹⁵ veya çöğür¹⁶ çalabilenler alınırken, bir çalgının ustası olanların aynı zamanda hanende¹⁷ veya oyuncu oldukları görülür.

⁷ Cem Behar, *Şeyhülislâm'ın Müziği- 18. Yüzyılda Osmanlı/ Türk Musikisi ve Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin Atrabü'l-Âsâr'ı*, YKY, İstanbul 2010, s. 138.

⁸ Behar, *Şeyhülislâm'ın Müziği*, s. 139, 140.

⁹ *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi 'Nâmesi*, s. 450, 464, 476, 477; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *a.g.e.*, s. 76, 77; *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, s. 2131, 2137, 2139, 2165; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/ I. Bölüm, TTK Basımevi, Ankara 2009, s. 437; Abdülkadir Özcan, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa", *TDİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 246-248.

¹⁰ Kukla oynatan usta. H.Taner, M. And, Ö. Nutku, *Tiyatro Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi 1966, s. 62.

¹¹ Hayal oyunu ustası. (Perde arkasında çeşitli tasvirlerin, resimlerin gölgeleri gösterilerek oynatılan oyunun ustası) Taner, And, Nutku, *a.g.e.*, s. 46

¹² Eski Türk oyunlarındaki gösteri sanatçısı. Bu terimin kapsamına oyuncular, hokkabazlar, canbazlar ve çeşitli hüneri olan kimseler girer. (Lobetbaz: Eski İran'da kukla oyunu) Basımevi 1966, Taner, And, Nutku, *a.g.e.*, s. 64.

¹³ Takla atarak hüner gösteren oyuncudur. Taner, And, Nutku, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁴ Sözlük anlamı cam ile oynayan demektir. İp üzerinde yürüyenlere ve yüksek dikili taşlara tırmananlara bu ad verilmiştir. Taner, And, Nutku, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁵ Telli bir çalgı olan tanbur (Bzk. Resim 1, 11, 12) tek sesli Türk musikisinin adeta piyanosu olmuştu ve talimî bir saz halinde çalmasını Türk musikisi öğrenenlere biraz göstermek lazımdır. Tanbur sapında 48 tane kırıktan bağ vardır ve bu perdeler sazın birinci ve en önemli telinin icrası içindir. Bu nedenle çalgıyı öğrenen kişi sadece ilk teli kullanarak kendi kendine çalışabilir. Çalgının ustasına tanburî denir. Öztuna, *Türk Musikisi*, s. 465-468.

Hareme alınan sanatçı cariyelerin bedeli olan paralar ise Hazine-i Amire'den (dış hazine) karşılanmıştır. 36000-204000 akçe arasında değişen fiyatlara satın alınan cariyelerin, devlet erkânının kadın mensuplarından ve diğer bazı hanımlardan alındığını gösteren çeşitli kayıtlar bulunmaktadır.¹⁸ Vezir İbrahim Paşa'nın hanımı ve Haydar Paşa'nın kız kardeşi sanatçı cariyelerin temin edildiği kişilerden bazılarıdır. 1677 yılında padişahın rikâbı için İbrahim Paşa'nın hanımından 102000 akçeye taklabaz ve canbaz Şehnaz ile 66000 akçeye taklabaz Gülbeyaz alınmıştır.¹⁹ Cariyelerin hünerlerine baktığımızda ise bunların herhangi bir şenlik esnasında sergilenebilecek seyirlik oyunlar oldukları görülür. Bunun yanı sıra 1676 yılının Ağustos ayında hareme alınan taklabaz Şehnaz ile Alemşan, Çerkes ve Ruşen isimli cariyelerin sahibinin de İbrahim Paşa'nın hanımı olduğu bilinmektedir.²⁰ Anlaşılan o ki İbrahim Paşa'nın hanımı taklabaz ve canbazlar başta olmak üzere harem cariyelerinin temin edildiği bir kişiydi. 1677'de ise Haydar Paşa'nın kız kardeşinden musiki ustası bir cariyeye alınmıştır.²¹ 72000 akçe tutarındaki cariyeye Avcı, tanburî ve dairezendir.²² Devlet erkânından Müteveffa Mahmud Kethüda'nın kızı da hareme alınan emsalsiz bir cariyenin sahibidir. 28 Haziran 1677'de 204000 akçeye kethüdanın kızından alınan Latife, hanende, tanburî, kemanî²³, kanunî²⁴ ve santurî²⁵ olarak nitelendirilmektedir.²⁶ Bu cariyeye birden fazla çalgı çalabilmesi ve yüksek bir fiyata mal olması açısından rastlanılan ilginç bir örnektir.

¹⁶ Tahta göğüslü, beş telli ve yirmi altı perdeli bir saz olan çöğür (Bkz. Resim 10, 13, 14), saz şairlerinin kullandığı bir çalgıdır. Henry George Farmer, *On Yedinci Yüzyılda Türk Çalgıları*, Çev. İlhami Gökçen, TC. Kültür Bakanlığı, Ankara 1999, s. 54.

¹⁷ Türk musikisinde kadın veya erkek okuyucuya son zamanlara kadar verilen ad. Şimdi "ses sanat-kârı" denmektedir. Yılmaz Öztuna, *Türk Müsikisi Kavram ve Terimleri Ansiklopedisi*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 143.

¹⁸ BOA. AE. SMMD. IV. 8118, 10807; DBŞM. D. 215, 373; KK. 1711, 1986; MAD. 4040, 4042; İE. SM. 1122

¹⁹ BOA. MAD. 4042. s. 97; KK. 1711. s. 79.

²⁰ BOA. AE. SMMD. IV. 10807.

²¹ BOA. MAD. 4042. s. 96; KK. 1711. s. 79, KK. 1980. s. 50, KK. 1983. s. 29.

²² Daire (tam daire biçimindeki def) vuran hanende ki defzen de denir. Daireyi çoğu kez yalnız serhanende vurur ve faslı idare ederdi. Dairenin kasmağında küçük zilleri de olurdu. Öztuna, *Türk Müsikisi*, s.72, Sir James W Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2006, s.886.

²³ Türk musikisinde yaylı bir saz olan "kemânçe" (Bkz. Resim 2) ustalarına kemânî denir. Öztuna, *Türk Müsikisi*, s.192. Evliya Çelebi 17. Yüzyılda devrin usta kemençecilerini kemanî olarak nitelendirmektedir. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul 2006, s. 343.

²⁴ Kanûn dikkörtgen şeklinde; yalnız sol ucu kıvrık ve uzanmıştır. Bu şekilde tahta bir tabla üzerinde teller vardır. Bu tabla kucağa alınır. İşaret parmaklarındaki dipsiz yüksüğe tutturulmuş mızrapla çalınır. (Bkz. Resim 6) Bu çalgının ustasına da kanûnî denir. Öztuna, *Türk Müsikisi*, s. 181.

²⁵ Santûr, kanuna benzeyen ancak mızrap yerine iki küçük çubukla çalınan telli çalgıdır. Bir sehpa-yı konularak ve tellerine iki küçük tokmakla vurularak icra edilir. Santurun ince ve tmlayan bir sesi vardır. (Bkz. Resim 7) Bu çalgının ustasına da santurî denir. Öztuna, *Türk Müsikisi*, s. 402.

²⁶ BOA. MAD. 4042. s. 93; KK. 1980. s. 45, KK. 1983. s. 25.

Haremin sanatçı cariyelerinin temin edildiği kişiler arasında Şehirli Hanım, Derviş Ali'nin kızı, Yahudi Mamul ve Abdüsselam Çelebi gibi kişiler de vardır. Dairezen ve lubetbaz bir cariyeye olan Rukiye, 1677 yılında Şehirli Hanım'dan alınmıştır.²⁷ Bir yıl sonra aynı kişiden Avcı isimli bir cariyenin daha hareme alındığı görülür. Cariye Avcı'nın hünerli olup olmadığı bilinmese de 300000 akçeye mal olduğu tespit edilebilmektedir. Şehirli Hanım'dan alınan ve çok nitelikli bir cariyeye olabileceği düşünülen Avcı'nın fiyatı, bu çalışma kapsamındaki en yüksek fiyat olması nedeniyle önemlidir.²⁸ Hüner sahibi cariyelerin toplumun çeşitli kesimlerinden temin edilebildiğini gösteren başka örneklere de rastlanır. Tarikat mensubu olabileceği düşünülen Derviş Ali'nin kızından 1677 yılında harem için Çerkes Leman isimli lubetbaz bir cariyeye²⁹ ile aynı yıl Mamul isimli bir Yahudi'den tanburî, hanende ve oyuncu bir cariyeye olan Latife³⁰ ve 1678 yılında Abdüsselam Çelebi'den kuklabaz cariyeye Andelib alınmıştır.³¹

Bunların yanı sıra bazı kişilerin cariyeleri yetiştirip satmayı iş edindikleri görülür. Bu dönemde saraydaki cariyelerin, Usturacı Mehmed Çelebi'nin evinde eğitim aldıkları tespit edilmekle birlikte aynı kişinin hüner sahibi cariyeleri sattığı da biliniyor.³² Bu açıdan bakıldığında Usturacı Mehmed'in bu amaca hizmet eden bir iş yerinin olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nitekim hem musiki hem de seyirlik oyunlar konusunda usta olan harem cariyelerinin Usturacı Mehmed'den alındığı tespit edilmektedir. 1677 yılında padişahın rikâbı için Usturacı Mehmed'den 360000 akçeye dört sanatçı cariyeye alınmıştır. Cariyelerden Çerkes Maksud, hanende ve çöğürçü; Ümmühan, hanende, çöğürçü ve oyuncu; Gülfer, çöğürçü ve oyuncu, Şehnaz ise dairezendir.³³ Hayalbaz cariyeye Şehnaz da 1678 yılında Usturacı Mehmed Çelebi'den alınmıştır.³⁴ Bir yıl sonra ise Darüssade Ağası vasıtasıyla hareme iki cariyenin daha alındığı görülür. Usturacı Mehmed'den alındıkları için hüner sahibi olabilecekleri düşünülen Alemşan ve Şehnaz isimli bu cariyelerin ikisi de Rus asıllıdır.³⁵

Bu dönemde sanatçı cariyelerin esircilerden alındığını gösteren herhangi bir örneğe rastlanmazken, 1677 yılında hayâl eğitimi verilmek amacıyla bir esirciden hareme cariyeye alındığı tespit edilebilmektedir. Hayâl eğitimi verilmek maksadıyla Esirci

²⁷ BOA. MAD. 4042. s. 96; KK. 1711. s.79, KK.1980, s. 50.

²⁸ BOA. KK. 1711. s. 176.

²⁹ BOA. MAD. 4042. s. 96; KK.1980, s. 50, KK. 1983. s. 29.

³⁰ BOA. MAD. 4042. s. 103; KK. 1711. s.89, KK. 1980. s. 56, KK. 1983. s. 41.

³¹ BOA. AE. SMMD. IV. 8118; KK. 1711. s. 156.

³² BOA. DBŞM. D. s. 8, 9, 10; KK. 1986. s. 17; MAD. 4040. s. 55, 59, 61, 70, 74..., MAD. 4042., s. 103.

³³ BOA. MAD. 4042. s. 103; KK.1980. s. 56, KK. 1983. s. 41.

³⁴ BOA. KK. 1986. s. 17; KK. 1711. s. 153.

³⁵ BOA. İE. SM. 1122.

Mehmed'den alınan Gülbeyaz için 42000 akçe ödenmiştir.³⁶ Cariye Gülbeyaz, 1681 yılında 36000 akçeye hareme alınan oyuncu cariyeye birlikte en düşük fiyatları yansıtırlar.

Tablo 1. Hareme Alınan Sanatçı Cariyeler (1676-1681)

Cariyenin Usta- lığı Seyirlik Oyunlar/ Musiki	Cariyenin Adı	Cariyenin Fiyatı/ Akçe	Satın Alındığı Kişi	Satın Alındığı Yıl
Taklabâz	Şehnaz	406000	İbrahim Paşa'nın Hanımı	1676
	Alemşan Çerkes Ruşen			
Taklabâz-Canbâz	Şehnaz	102000	İbrahim Paşa'nın Hanımı	1677
Taklabâz	Gülbeyaz	66000	İbrahim Paşa'nın Hanımı	1677
Tanbûri-Dairezen	Avcı	72000	Haydarpaşa'nın Kızkardeşi	1677
Hânende-Tanbûri- Kemâni-Kânûni- Santûri	Latife	204000	Müteveffa Mahmud Kethüda'nın Kızı	1677
Lubebâz- Dairezen	Rukiye	48000	Şehirli Hanım	1677
Lubebâz	Çerkes Leman	72000	Derviş Ali'nin Kızı	1677
Tanbûri-Hânende- Oyuncu	Latife	66000	Yahudi Mamul	1677
Hayâlbâzlık Eğiti- mi Verilmek İçin	Gülbeyaz	42000	Esirci Mehmed	1677
Hânende-Çöğürçü	Çerkes Maksud	360000	Usturacı Mehmed	1677
Hânende- Çöğürçü-Oyuncu	Ümmühan			
Çöğürçü-Oyuncu	Gülfer			
Dairezen	Şehinaz			
Hayâlbâz	Şehnaz	48000	Usturacı Mehmed	1678
Kuklabâz	Andelib	48000	Abdüselam Çelebi	1678
Kuklabâz	Hatice Binnur	192000		1678
Tanbûri	Cariye	57600		1679
Çöğürçü	Cariye	66000		1679
Oyuncu	Ayyâr	48000		1681
Oyuncu	Cariye	36000		1681

³⁶ BOA. MAD. 4042. s. 96; KK. 1711. s.79, KK.1980. s. 50, KK. 1983. s. 29.

Sanatçı cariyeler, sanatlardaki ustalıklarına göre adlandırıldıkları için tespit edilebilmektedir. Hareme alınan cariyelerden bazılarının fiyatları ve kimlerden alındıkları bilinirken, bu cariyelerin nitelikleri ve hangi amaç için alındıkları belirtilmemiştir. 1677’de bir vezirin, padişah için iki cariye aldığı görülürken³⁷ yine aynı yıl padişahın haremi için Kethüda Bey’in çukadarı ve Servezzan³⁸ Ahmed Ağa vasıtasıyla Aksaraylı bir Hanım’dan bir cariye alınmıştır.³⁹ 1678’de İstanbul’da Laleli Mahallesi’nde oturan Kûfeli Arpa Emîni⁴⁰’nden Çerkes ve Bektaş isimli iki cariyenin alındığına ilişkin kayıt da ilgi çekicidir.⁴¹ Bu ve benzeri örneklerle bakıldığında harem cariyelerinin temin edilmeleri konusunda devlet erkânının oldukça etkin olduğu gözden kaçırılmaması gereken bir noktadır.

Bu dönemde sanatçı cariyeler dışında aşçı, işçi, nakışçı, çulha, daye ve bakıcı gibi çeşitli nitelikteki cariyelerin harem için satın alındığı da görülür. 1677 yılında hareme dört aşçı cariye alınmıştır. Bu cariyeler; Aksaraylı Osman Ağa’nın kızından alınan Dilaver ve Nurcan, Mahmud Efendi’den alınan Mekük Aşçı, Kürd Mehmed’den alınan Yağcıyan’dır.⁴² Cariyelerin yaklaşık olarak her birinin değeri 40000 akçeyi bulmaz. 1682 yılında alınan çulha Saliha ve nakışçı Lütüfiye gibi biçki dikiş konusunda hünerli cariyelerin de aşçı cariyelerle yaklaşık olarak aynı fiyatlara mal oldukları görülür.⁴³ 1680’de 32400 akçeye hareme alınan daye cariyenin de bu cariyelerle eşdeğerde olduğu düşünülebilir.⁴⁴ 1681 yılında 66000 akçeye Harem-i Hümayûn’a alınan işçi cariyenin değeri ise diğerlerine kıyasla fazladır.⁴⁵

İlgi çekici örneklerden birisi ise Eski Saray’daki hastaların çocuklarına bakmak için cariye satın alınmasıdır. 1679 yılının kış aylarında Eski Saray’daki hastaların çocuklarına bakmak için, 61440 akçeye dört cariye satın alınmıştır. Bu cariyelerin her biri 15360 akçe değerindedir.⁴⁶ Saraya alınan cariyelerin fiyatlarına genel olarak baktığımızda ise bakıcı cariye 15360 akçeye en düşük, Şehirli Hanım’dan alınan ve niteliği bilinmeyen cariye Avcı 300000 akçeye en yüksek fiyatı yansıtmaktadır.⁴⁷

³⁷ BOA. MAD. 4042. s. 99.

³⁸ Servezzân-ı Hâssa: Enderun hazinesinin başveznedarı. Mehmet Kanar, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 2. C., Say Yayınları İstanbul 2009, s. 3037.

³⁹ BOA. MAD. 4042. s. 94.

⁴⁰ Saray ahırlarının ve ordunun arpa ihtiyacını sağlamakla görevli memur. Emin-i şâir, emin-i cev de denirdi. Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Bilimevi Basın Yayın, İstanbul 2010, s. 37.

⁴¹ BOA. KK. 1986. s. 38.

⁴² BOA. MAD. 4042. s. 94; KK. 1711. s. 27.

⁴³ BOA. MAD. 4754. s. 3.

⁴⁴ BOA. DBŞM. D. 373. s. 2.

⁴⁵ BOA. DBŞM. D. 215. s. 26.

⁴⁶ BOA. KK. 1990. s. 2.

⁴⁷ 1677-1681’de İstanbul’da geçerli olan akçenin 1998 yılı sonundaki dolar değeri karşılığı 18.5 cent’tir (100 akçe 18.5 \$’dır.) Aynı yıllarda İstanbul’da ortalama olarak 1 kıyye (1,2822945 kg) et 11 akçeye, 1 kıyye bal 18 akçeye, 1 kıyye sadeyağ 40 akçeye, 1 kıyye şeker 81 akçeye, 1 kıyye kahve ise 121 akçeye satın alınmaktaydı. Bkz. Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 26, 119, 120.

Sanatçı cariyelerin içinde, dört çalgı çalabilen ve aynı zamanda hanende olan Latife'nin 204000 akçe gibi oldukça yüksek bir fiyata mal olduğu görülürken, bu fiyatın ise usta bir kadın müzisyenin değerini yansıttığı düşünülebilir.

Tablo 2. Hareme Alınan Diğer Cariyeler (1677-1682)

Cariyenin Satın Alındığı Kişi/ Satın Alınma Nedeni	Cariyenin Adı/Niteliği	Cariyenin Fiyatı/ Akçe	Cariyenin Satın Alındığı Yıl
Bir Vezirin Padişah İçin Aldığı	İki Cariye	84000 102000	1677
Kethuda Bey'in Çukadarı ve Servezzan Ahmed Ağa Vasıtasıyla Aksaraylı Bir Hanım'dan Alınan	Cariye	180000	1677
İstanbul'da Laleli Mahallesinde Oturun Kufeli Arpa Emmini'nden Alınanlar	Çerkes Bektaş	240000	1678
Abdullah Halife	Çerkes	60000	1677
Silistre Sancağı Nüzûl ⁴⁸ Bedeli Olarak	Cariye	240000	1677 ⁴⁹
Aksaraylı Osman Ağa'nın Kızın- dan Alınan Aşçı Cariyeler	Dilaver Nurcan	39600 30000	1677 134400
Mahmud Efendi'den Alınan	Mekük Aşçı	36000	
Kürd Mehmed'den Alınan	Yağcıyan	28800	
Şehirli Hanım'dan Alınan	Cariye Avcı	300000	1678
Eski Saraydaki Hastaların Çocuk- larına Bakılmak İçin Alınanlar	Dört Bakıcı Cariye	61440	1679
	Cariye	90000	1679
Dariüssaade Ağası Vasıtasıyla Usturacı Mehmed'den Alınanlar	Rus Alemşan Rus Şehnaz	54000 36000	1679

⁴⁸ Nüzûl: Osmanlı maliyesinde sefere giden ordunun yiyecek ihtiyacını karşılamak üzere buğday ve arpa gibi hububattan alınan avarız türü vergi. Başlangıçta sadece savaş dönemlerinde aynı olarak almırdı. Buna nüzul zahiresi denirdi. 17. Yüzyıl başlarından itibaren yıllık vergi haline geldi ve yüzyılın sonundan itibaren nakit olarak toplanmaya başlandı. Bu vergi avarızhane olarak belirli sayıdaki haneye pay edilirdi. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 507.

⁴⁹ BOA. MAD. 4042. s. 99.

	Daye Cariye	32400	1680
	Feyzi	60000	1680 ⁵⁰
	Fazlı	96000	1680 ⁵¹
	Mevhud	48000	1680 ⁵²
Esirci Hadice'den Alman	Cariye	44400	1680 ⁵³
Hacı Hasan'a Aldırılan	Cariye	90000	1680 ⁵⁴
Azadlı Mehmed'e Aldırılan	Cariye	60000	1680 ⁵⁵
	Cariye Sayısı Belirtilmemiş	192000	1680 ⁵⁶
	Cariye Sayısı Belirtilmemiş	132000	1681 ⁵⁷
	Fatmazülal, Rami, Cariye	129600	1681 ⁵⁸
	İşçi Cariye	66000	1681
	Cariye	44400	1681 ⁵⁹
	Sükar Gülselim	90000	1682 ⁶⁰
	Çulha Saliha, Nakışçı Lütfiye	78000	1682

Çalışma kapsamında tespit edilebilen sanatçı cariyeler oldukça yüksek fiyatlar üzerinden satılmıştır. Musiki ve dans konusunda yeteneği olan cariyelerin diğer cariyelere nispetle pahalıya mal olduklarını gösteren başka örneklere de rastlanır. H. Sahillioğlu çalışmasında, 15. yüzyılın sonu ve 16. yüzyılın başında Bursa'daki köle fiyatlarına da değinir. Normal bir kölenin, fizik güçlerine göre ve kadınlar için güzel-

⁵⁰ BOA. DBŞM. D. 373. s.2.

⁵¹ BOA. DBŞM. D. 373. s.2.

⁵² TSMA. D.01219.0004.00.

⁵³ TSMA. D.01219.0004.00.

⁵⁴ TSMA. D.01219.0004.00.

⁵⁵ TSMA. D.01219.0004.00.

⁵⁶ BOA. DBŞM. D. 373. s.4.

⁵⁷ BOA. DBŞM. D. 215. s. 26.

⁵⁸ BOA. MAD. 4501. s. 4.

⁵⁹ BOA. DBŞM. D. 373. s.11.

⁶⁰ BOA. DBŞM. D. 373. s.11.

liklerine göre 1500 ile 5000 akçe arasında değişen bir fiyat üzerinden satıldığını, kadın kölelerin ise rakkâse ve şarkıcı oluşunun fiyatları 6500 akçeden 10000 akçeye kadar yükselttiğini tespit etmiştir.⁶¹

Hareme alınan cariyelerin bir kısmının, isimlerinden önce milliyetleri lakap şeklinde ifade edilmiştir. Bunlar arasında sayıca en çok Çerkes, nadiren de Rus olarak nitelendirilenler vardır. Sanatçı cariyelerin genellikle devlet erkânının kadın yakınından alındığı bilinirken, Şehirli Kadın şeklinde nitelendirilen bazı kadınların da cariyeleri ya yetiştirip sattığı ya da yetişmiş cariyeleri alıp sattığı tahmin edilmektedir. Usturacı Mehmed gibi kimseler de iş yeri gibi çalıştırdıkları mekânlarda cariyeleri çeşitli sanatlarda yetiştirmekte ve aynı zamanda satmaktadır. Sahillioğlu da çalışmasında, hünerli cariyelerin satıcısının aynı zamanda bu cariyeleri yetiştirdiğini tespit etmiştir.⁶²

II. Harem Cariyelerine Verilen Sanat Eğitimi

a) Musiki Eğitimi

Osmanlı sarayındaki eğlence anlayışı, padişahın kişiliği ve zevklerine bağlı olarak değişmekle birlikte, sefer sırasında padişahın ordusunun başında bulunması musiki hareketinin durmasına neden olurken, karşılaştığı musiki erbabını sarayına getirmesi de zenginlik kaynağı olmuştur. II. Murad ve II. Mehmed zamanlarında Azerbaycan taraflarından gelip eserlerini Osmanlı sultanlarına sunan musiki erbabına rastlanıldığı gibi, I. Selim'in İran seferinden (1514) dönüşünde İstanbul'a getirdiği Azeri musiki ustalarını enderuna aldığı da bilinmektedir. 17. yüzyılda ise IV. Murad Bağdad fethinden dönüşünde on musiki erbabıyla beraber şeytâr⁶³ bestekâr Murad Ağa'yı İstanbul'a getirmiştir.⁶⁴ Osmanlı musiki geleneğindeki farklı coğrafi katkıların yanı sıra, sarayı besleyen her zaman şehir musikisi olmuş ve sarayda musikiyle doğrudan ya da dolaylı olarak görevli bulunanların sayısı genellikle sınırlı sayıda tutulmuştur. Şehirdeki bu musiki geleneğinin oluşmasını ve gelişmesini sağlayanların başında ise İstanbul uleması ve tarikat ehli gelmekteydi. Geleneksel Osmanlı musikisinde musiki erbabının asıl meslekleri ve geçim kaynakları da çok çeşitliydi. Özellikle 17. ve 18. yüzyıldaki musiki erbabı, farklı dinî, meslekî ve sosyal çevrelere mensup

⁶¹ Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *ODTÜ Gelişim Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı (1981) s. 112, dipnot 88.

⁶² Bu nitelikte cariye satıcısı olan Hacı Halil b. Mümin, 1479-84 yılları arasında bunların yetiştiricisi gibi görünüyor çünkü cariyeler arasında emanet cariye bulundurduğuna göre bu emanet cariyeleri muhtemelen yetiştiriyordu. Sahillioğlu, a.g.m., s. 112.

⁶³ Şeytâr: 17. yüzyıl Türk musikisinde altı çift telli ve perdeli bir sazdır. Mızrablı değildir, bir kucak çengi gibidir ve telleri elle çekilmektedir. Şeytâr bu çalgının ustasına denir. Öztuna, *Türk Müsikisi*, s. 454, 455.

⁶⁴ Uzunçarşılı, a.g.m., s. 79, 81.

kişilerden oluşmaktaydı. Sarayın zaman zaman koruyucu teşvik edici yanı olsa da⁶⁵ musiki geleneğine damgasını vuran sarayın kendisi olmamıştı. Osmanlı padişahlarının çeşitli şekillerde ödüllendirdiği ve yevmiyeye sarayında görevlendirdiği musiki erbabını saray personeline dâhil edip profesyonelleştirme yoluna gitmesi III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde gerçekleşti, ancak bu sayı da on ya da on beşle sınırlı kalmıştı.⁶⁶

Farklı kaynaklardan beslenen Osmanlı sarayı, kendi bünyesinde de musiki eğitime önem vermekteydi. Musiki eğitimi önceleri Topkapı Sarayı'ndaki Büyük ve Küçük odalarda verilirdi. Galata Sarayı, İbrahim Paşa Sarayı ve Edirne Sarayı'nda yetiştirilen devşirmelerden⁶⁷, yetenekli olanları seçilir ve Topkapı sarayındaki bu odalarda eğitimlerine devam etmeleri sağlanırdı. IV. Murad zamanında ise; Büyük Oda'nın bir kısmı ayrılarak Seferli Odası kurulmuş (1636), daha üst seviyede bir eğitimin verildiği ve bir sanatın öğretildiği yer burası olmuştur. Seferli Odası'nda musiki eğitimi veren hocalar ise, Kiler, Hazine ve Has Oda'daki enderunlu müzisyenler arasından seçilirdi.⁶⁸

Enderunda yetişen hatta musiki hocalığı da yapan Albertus Bobovius (*Santûri Ali Ufki Bey*)⁶⁹, IV. Mehmed'in sarayındaki musiki eğitiminin yanı sıra eğlence anlayışı hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Bobovius eserinde meşkhanelerden de bahseder ve musiki talim edilen bu odanın gün boyu açık tutulduğunu, bazı müzisyenlerin prova yapmak ve ders almak için bu odaya girdiklerini, akşamları ise odanın kapandığını ve odada kimsenin kalmadığını belirtir. Bobovius ayrıca, ev musikisi ya da bir oda içinde dinlenebilen musiki ile savaşa ve açık yerlerde dinlenebilen çok gürültülü mehter musikisi olmak üzere iki türlü musikiden bahseder. Ve şöyle devam eder: "Evlerde dinlenen musikinin eğitimini veren hocalar sarayın dışında, kendi evlerinde otururlar ve sabah dokuza doğru, divanın ilk oturumu kapanır kapanmaz musiki odasına gelirler; o zaman bütün odalara dağılmış olan musiki içoğlanları odalarından çıkarlar ve üstadlarının karşısında yerlerini alırlar. Sonra da kimi zaman sırayla, kimi

⁶⁵ Bkz. Hilal Kazan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Sarayının Sanatı Himayesi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

⁶⁶ Behar, *Şeyhülislâm'ın Müziği*, s. 154-193.

⁶⁷ IV. Mehmed, 1675 yılında bu üç sarayı da kapatmış ve belirli bir süre içoğlanları enderunda yetiştirilmiştir. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 300-307.

⁶⁸ Uzunçarşılı, a.g.m., s. 86, 87.

⁶⁹ 1610 yılında bugün Ukrayna'da bulunan Lvov kentinde soylu bir Leh ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelen Bobovius (*Wojciech Bobowski*), Yunanca ve Latince'nin yanı sıra musiki eğitime de almıştır. Kırım Tatarları'nın tutsak edip İstanbul'a getirdiği Bobovius önce Edirne sarayı acemi içoğlanları arasına daha sonra da Topkapı Sarayı'na alınır ve on dokuz sene burada kalır. Osmanlı'da *Santûri Ali Ufki Bey* olarak bilinen Bobovius, saraya girmeden önce batı musikisini öğrenmiş, saraya girdiğinde ise Türk musikisi ve çalgılarıyla tanışmış, musiki odasında santûr çalıp sazendelik yapmıştır. 1650'lerde Avrupa notalama usulüyle kayda geçirilmiş Türk klasik musiki eserlerini ve halk ezgilerini içeren bir müzik antolojisi (Mecmua-i saz ü söz) hazırlamıştır. *Albertus Bobovius ya da Santûri Ali Ufki Bey'in Anıları, Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, Çev. Ali Berktaş, Sunan ve Notlayanlar; Stephanos Yerasimos- Annie Berthier, Kitap Yayınevi, İstanbul 2002, s. 12.

zaman da hep birlikte tek sesli müziklerini çalışırlar. Dans eden içoğlanlarına rakkâs, soytarılara da mukallid denir; bunlar da, öğleden sonra üçten akşama kadar musiki odasında alıştırma yaparlar. Genellikle hasoda sâzendelerine eşlik ederler. Hem dans edip, hem de daire, zemmur⁷⁰, def⁷¹ ve çalparelerini⁷² çalarlar. Akşamüstü odaya savaş veya sefer musikisi (mehterhâne) hocaları gelir; onlar da derslerini verirler; çalgıları çeşitli trompet, fife⁷³, davul ve zil türlerinden oluşur ve sadece olağanüstü ve rahatsız edici bir ses çıkarmaya yarar.⁷⁴

Sarayın enderun kısmındaki eğitimin yanı sıra, haremdeki cariyelerin de yetenekli olanlarına her zaman musiki eğitimi verilmekteydi. Belirli günlerde saraya gelen hocalar, cariyelere ayrılan kısımda çeşitli çalgıların eğitiminin yanı sıra ses eğitimi de vermekteydiler. Zor ve uzun süreli eğitimler ise dışarıda sazandelerin ve hanendelerin evlerinde gerçekleştirilirdi.⁷⁵ I. Süleyman döneminde haremdeki cariyelerin bazıları saray dışında eğitim görmüştü. “I. Süleyman’ın sarayındaki bazı cariyelerin 1527 yılında çeng⁷⁶ ustası Nimetullah ile Neyzen Hasan’a çırak olarak verildikleri birkaç ay sonra ise içlerinden bazılarının maaşlı çırak oldukları görülmektedir. 1528 yılında ise Neyzen Hasan’ın eğitim verdiği cariyelerin saraya gönderildiği tespit edilebilmektedir. Çeng ve ney⁷⁷ çalan bu cariyelerin de yaklaşık bir yıl süreyle sarayın dışında eğitim aldıkları anlaşılmaktadır.”⁷⁸

IV. Mehmed’in saltanatının son on yılını kapsayan dönemde ise, hareme çeşitli sanatlarda usta olan cariyelerin alındığı ve harem cariyelerine farklı sanat dallarında eğitimlerin verildiği tespit edilebiliyor. Cariyeler sarayda ve saray dışında olmak üzere iki şekilde eğitim görüyorlardı. Enderun-ı Hümayun hocaları cariyeleri sarayda eğitmekle birlikte, saray hocalarının bazıları da cariyeleri kendi evlerinde eğitiyorlardı. Bunların dışında ise sarayda hocalık yapmayan, ancak dışarıda iş yeri gibi çalıştırdıkları mekânlarda eğitim veren hocaların da olduğu tespit edilebilmektedir. Daha önceden kurumsallaşmış bu yerlere, saraydaki cariyelerin de eğitim amaçlı gönderildiği anlaşılıyor. Eğitimler esnasında, hocalara nafaka ve yevmiye ücret,

⁷⁰ Zemmare: kamış,kaval; zemmar: kavalcı; zamır: kaval veya flüt çalan. Redhouse, *a.g.e.*, s. 1002, 1012.

⁷¹ Türk musikisinde bir usûl vurma aleti. Kasnak şeklinde ele alınacak kadar küçük davulun çeşitli şekilleri vardır. Arap defi: zilsiz düz bir davuldur. Öztuna, *Türk Müsikîsi*, s. 78, Redhouse, *a.g.e.*, s.906.

⁷² Çalpara ya da çârpâre denilen çalgı dört parça sert tahtadan yapılmıştır. İki parçası bir avucun, iki parçası da diğer avucun içine geçirilerek çalınır. Öztuna, *Türk Müsikîsi*, s. 59, 64.

⁷³ Ufak flüt. Öztuna, *Türk Müsikîsi*, s. 122.

⁷⁴ *Albertus Bobovius*, s. 76, 77, 79, 80.

⁷⁵ Uzunçarşılı, a.g.m., s. 87, 90.

⁷⁶ Parmakla, daha çok kanunda olduğu gibi parmağa geçirilen mızrapla çalınır ve iki el de kullanılır. Menşei çok eski olan çalgının 18. yüzyıldan itibaren rağbet görmediği, 19. yüzyılda da bırakıldığı bilinir. Öztuna, *Türk Müsikîsi*, s. 66.

⁷⁷ Sarı ve budaklı bir çeşit kamuştan yapılıdır. Ağza alınan kısmına baş-pâre denilir. Biri alttan olmak üzere yedi deliklidir. Her iki elin parmakları bu delikler üzerindedir. Ses çıkması için baş sola eğilerek üflenir. (Bkz. Resim 5, 14) Ney çalana nâyzen/ neyzen denir. Öztuna, *Türk Müsikîsi*, s. 298, 299.

⁷⁸ Kazan, *a.g.e.*, s. 282.

cariyelere de nafaka, yevmiye ücret ve harçlıkların verildiği bilinmektedir. Cariyeler için verilen nafaka parası ise, bu cariyelerin eğitimleri esnasında hocaların evlerinde kaldıklarının bir göstergesidir.

Sazende Cariyeler ve Hocaları

IV. Mehmed'in haremdeki sazende ve hanende cariyelere verilen eğitimin biçimi Osmanlı musiki geleneğinde nesillerdir uygulanan meşk usulüydü. Hattan sonra musiki eğitiminde de kullanılan meşk; ustadan çırağa aktarılan, amaçlı olarak kesinlikle notasız ama mutlaka güfte⁷⁹ ezberletilip usûl⁸⁰ vurdurularak uygulanan bir yöntemdi. Meşk usulü eğitimde, eserleri ezberine almanın ve sonra da hatırlamanın en önemli koşulu ise onları her zaman usullerini de vurarak meşk etmektir. Bir eserin veya bir eser dizisi olan bir fashın meşk edilip özümsemesi için gerekli süre hocadan hocaya veya öğrenciden öğrenciye değişmekteydi. Hoca, meşk edeceği öğrencide güzel bir ses, iyi bir müzik kulağı, asgari bir ritim anlayışı, yani belirgin bir müzik yeteneği bulmayı beklerdi. Bunlardan en önemlisi olan güçlü bir kulak hafızası ise, hem hocanın hem de öğrencinin işini kolaylaştırırdı.⁸¹

Saz eseri ile sözlü eserin meşk edilmesi arasında ise bazı farklılıklar görülmekteydi. Çalgı eğitimi gören öğrencinin bir eseri meşk etmesi, ses eğitimi gören bir öğrenciye göre daha uzun ve daha zordu. Çünkü sazende öncelikle çaldığı sazdan kaynaklanan teknik güçlüklerin üstesinden gelmek zorundaydı. Ancak sazına hâkim olduktan sonra, diğer aşamalara geçebilmekteydi. Sazendenin, eser icra ederken aynı zamanda usûl vurması imkânsız değilse bile çok zordu. Bu nedenle sazende, eseri hafızasına alma konusunda hanendeye göre oldukça şanssızdı. Saz sanatçıları yazma güfte mecmualarının hanendelere sağladıkları kolaylıklardan da mahrumdular. Saz sanatçısı, sözlü eserleri, çoğu kez sadece dinleyerek, hanendeyi izlemeye çalışarak, ona eşlik ederek öğrenmek zorundaydı. Bir sazendenin gerçek ustalığı, ancak ses sanatçılarına eşlik ettiği anlaşılabilmekteydi.⁸²

IV. Mehmed'in haremdeki sazende cariyelerin, telli, nefesli ve vurmali çalgıları çalabildikleri gibi, bu çalgılardan çoğunun eğitimini aldıkları da görülmektedir. Cariyeleri eğiten hocaların ustalıklarından, sistemli olarak verilen eğitimlerden ve

⁷⁹ Türk musikisinde sözlü bir eserin bestelenmiş manzum sözleri, bestelenmiş şiirin aldığı ad. Öztuna, *Türk Müsikişi*, s. 137.

⁸⁰ Doğu müziklerinde kullanılan vuruş veya ölçü birimlerinin, sadece sayıca değil yapı açısından da kalmış şeklidir. Makam da usûl gibi batı müziğinde bulunmayan bir kavram olup, gerek besteleme, gerekse öğrenme ve icra sırasında Türk müziğinin vazgeçilmez bir kuralıdır. Usûlün uygulaması, besteleme ve öğrenme sırasında iki elin dizlere, icra sırasında ise müzik türünün özelliğine göre değişen ritim aletlerine vurulması şeklinde yapılır. Tanrıkorur, *a.g.e.*, s. 211.

⁸¹ Cem Behar, *Aşk Olmayınca Meşk Olmaz*, YKY, İstanbul 2006, s. 17, 34, 54.

⁸² Behar, *Aşk Olmayınca*, s. 36, 38, 40.

hareme alınan sazende cariyelerden yola çıktığında; cariyelerin telli çalgılardan, keman, kanun, santur, tanbur ve çöğür; nefesli çalgılardan ney, nefir ve miskâl; vurmali çalgılardan ise def ve daire çalabildikleri anlaşılıyor. (Bkz. Resim 1-14) Harem cariyelerinin çeng ve kemençe⁸³ (rebab, ıklığ) gibi telli ve yaylı sazları çaldıkları da bilinirken⁸⁴, bu çalışmada tespit edilen cariyeler arasında bunları çalanlara rastlanmamıştır. Ancak keman olarak adlandırılan yaylı çalgının kemençe olma ihtimali yüksektir çünkü Evliya Çelebi devrin usta kemençecilerini kemânî olarak nitelendirmektedir. ⁸⁵ Bunun yanı sıra 18. yüzyılda İstanbul'da bulunan Fransız şarkiyatçı Charles Fonton, Türk müziği ile batı müziğini karşılaştırdığı denemesinde, doğuluların kullandıkları kemânın batılılarınkinden farklı olduğunu belirtir. Doğudaki sazın en önemli bölümü olan ses veren teknesinin, içi oyulmuş ve kurutulmuş bir Hindistan cevizi olduğunu söyler.⁸⁶

Cariyelerin telli çalgılar konusunda oldukça iyi yetiştirildikleri dikkat çekmektedir. Haremdeki cariyeler, 70 akçe yevmiye ile saraydaki en itibarlı hocalardan biri olan Kemânî Ahmed'den ders alıyorlardı. Kemânî Ahmed'in ne kadar sayıda cariyeye keman öğrettiği tespit edilemese de⁸⁷, bu sayının çok fazla olmadığını düşünmek yanlış olmayacaktır. 1681 yılından itibaren harem cariyelerine keman eğitimi verdiği anlaşılan diğer bir hoca da Kemânî Hasan Çelebi'dir.⁸⁸ Kemânî Hasan'ın bu eğitimi 1684 yılında da sürdürdüğü anlaşılıyor.⁸⁹ Hareme alınan cariyelerden genelde çalgı çalabilenlerinin tercih edilmesi ise, eğitimin zorluğundan kaynaklanmaktadır. Cariye Latife'nin, hanendeliğinin yanı sıra içlerinde kemânın da bulunduğu dört çalgıyı birden çalabilmesi, 204000 akçe gibi oldukça yüksek bir fiyata hareme alınmasını sağlamıştır.⁹⁰

Harem cariyelerine eğitimi verilen bir diğer telli çalgı da tanburdur. Hareme genellikle tanbur veya çöğür çalabilen cariyelerin alınması⁹¹, saray dışında bu çalgı-

⁸³ Dize dayayarak ve yayla çalınır. Rebâbın gelişmiş bir şeklidir. Tellerine parmakla basılmayan elin turnaklarıyla çalınan ve nazik bir saz olan kemençenin parlak, renkli, kendisine has bir sesi vardır. Öztuna, *Türk Müsikîsi*, s. 192, 193.

⁸⁴ Bülent Aksoy, *Geçmişin Musiki Mirasına Bakışlar*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 66-69.

⁸⁵ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 343.

⁸⁶ Charles Fonton, *18. Yüzyılda Türk Müziği-Şark Musikisi* (Avrupa Musikisiyle Karşılaştırmalı Bir Deneme) Çev. Haz. Cem Behar, İstanbul 1987 s. 89.

⁸⁷ BOA. İE. SM. 877; MAD. 4040. s. 67.

⁸⁸ BOA. AE. SMMD. IV. 7641.

⁸⁹ BOA. AE. SMMD. IV. 10816

⁹⁰ BOA. MAD. 4042. s. 93; KK. 1980. s. 45, KK. 1983. s. 25.

⁹¹ Saraya satın alınan tanburî ve çöğürücü cariyelerin aynı zamanda hanende ya da oyuncu olmaları da dikkat çekici bir noktadır. Tanburî Latife aynı zamanda hanende ve oyuncudur 204000 akçeye alınan Latife ise, hanende, tanburî, kemânî, kanunî ve santurîdir. Tanburî cariyeye Avcı ise farklı olarak dairezendir. Çöğür ustalarından Çerkes Maksud'un çöğürücü ve hanende, Ümmühan'ın hanende, çöğürücü ve oyuncu, Gülfer'in ise çöğürücü ve oyuncu olduğu biliniyor.

lara yönelik ilgiyi yansıtırken sarayın da bu ilgiye kayıtsız kalmadığı anlaşılıyor. Öğrenilmesi ve çalınması kolay bir çalgı olan tanbur, batılı besteciler için piyanonun oynadığı rolü Osmanlı müziğinde üstlenmiştir. Nitekim bestecilerin çoğunun tanbur da çaldığı bilinmektedir.⁹² Bu nedenle tanbur eğitimi gören harem cariyelerinin içinde, bestecilik konusunda yetiştirilen cariyelerin de olması yüksek bir ihtimaldir. Her zaman çalınabilecek bir çalgı olduğu için tanbûrî cariyelerin satın alındığı⁹³ ve haremde de Yahudi Angeli'nin cariyelere tanbur eğitimi verdiği biliniyor.⁹⁴ 1677 yılının Ağustos ayından itibaren, Yeni Saray'daki Enderun-ı Hümayun sazende ve hanendeleri arasında sayılan Tanbûrî Angeli'nin⁹⁵ 1678 yılının Nisan- Mayıs aylarında, Harem-i Hümayun cariyelerine tanbur eğitimi verdiği anlaşılmaktadır. Tanbûrî Angeli, cariyelere 7, 15, 22, 36 gün gibi değişen sürelerde verdiği eğitim karşılığında günlük 30 veya 40 akçe alıyordu.⁹⁶ Tanbûrî Angeli,⁹⁷ 1686 yılının Mayıs-Haziran ayına kadar enderun hocalığı yapmıştır.⁹⁸ Bunun yanı sıra Dimitri Kantemir'in⁹⁹ de tanbur çalmayı Angeli'den öğrendiği bilinmektedir.¹⁰⁰ Tanbûrî Angeli'den başka 1678 yılında Harem-i Hümayun cariyelerini eğiten hanendeler arasında ise Yahudi Tanbûrî Haliko'nun adı geçmektedir.¹⁰¹

Hareme çöğürücü cariyeler alındığı gibi, çok sayıda cariyeye de çöğür eğitimi verilmiştir. Aşıklar, yani saz şairleri, çöğürleriyle kahramanlık ve savaş konulu türküler söyleyip çalmışlardır. Halk arasında yaygın olan saz şairliği IV. Murad'ı da etkilemiş ve padişah hece vezniyle türkü dahi yazmıştır.¹⁰² Bu ilginin IV. Mehmed döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Bobovius da halk arasında yaygın olan ve makamları neredeyse herkesin kulağında yer etmiş şarkılara türkü dendiğini ve türkülerin çoğunlukla ülkedeki savaşları, zaferleri veya aşkları, acıları ve yoklukları an-

⁹² 17-18. yüzyılda yaşamış Bestekâr Dilhayat Kalfa da aynı zamanda tanburî idi. Sadun Aksüt, *Türk Musikisinin 100 Bestekârı*, İnkılâp Kitabevi, 1993, s. 55, 56; Öztuna, *Türk Müsiki*, s. 466, 467.

⁹³ BOA. MAD. 4040. s. 85. MAD. 4042. s. 93, 96, 103; KK. 1711. s.79, 89, KK. 1980. s. 45, 50, 56, KK. 1983. s. 25, 29, 41.

⁹⁴ BOA. KK. 1987. s. 3; MAD. 4040. s. 53, 57, 67.

⁹⁵ BOA. KK. 1980. s. 52, 68, 75.

⁹⁶ BOA. KK. 1987. s. 3; MAD. 4040. s. 53, 57.

⁹⁷ BOA. MAD. 4040. s. 67.

⁹⁸ BOA. KK. 1980. s. 52; MAD. 4040. s. 57; AE. SMMD. IV. 5205; AE. SMMD. IV. 7637; KK. 1990. s. 4, 12; MAD. 4039. s. 46, MAD. 4959, s. 33, MAD. 4047, s. 90.

⁹⁹ Boğdan Beyi de olan Dimitrie Cantemir'in (1673-1723), kendi bulduğu notayı kullandığı musiki kitabı vardır. Bkz. Kantemiroğlu, *Kitab-ı İlm-ül Müsiki' alâ vechi'l-Hurûfât* (Müsikiyi Harflerle Tespit ve İcra İlminin Kitabı), Haz. Yalçın Tura, I. C., YKY İstanbul 2001, s. XIX-LII.

¹⁰⁰ Uzunçarşılı, a.g.m., s. 111.

¹⁰¹ BOA. MAD. 4040. s. 67; AE. SMMD. IV. 5453, 11837, 11839.

¹⁰² Songül Karahasanoğlu Ata, "Osmanlı Dönemi Halk Müziği Örneklerine Bir Bakış", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, Ankara 1999, s. 735-738.

lattığı, türkülere eşlik ederken de çagana, çöğür, tambura, tel tambura, çeşte gibi üç telli çalgıların ise çeşitli biçimlerde kullanıldığını söylemektedir.¹⁰³

Türkü formundaki bu şarkılara eşlik etmeleri için haremde çöğürücü cariyeler yetiştirilmiştir. Çöğürücü Osman saray için evinde gruplar halinde cariyeye yetiştirirken, Sadrazam kethüdasının evindeki 10-13 kişiden oluşan sazende cariyeler de Martilis'den çöğür eğitimi alıyorlardı.¹⁰⁴ 1677 yılının ilk aylarından itibaren karşımıza çıkan ve önceleri Çöğürücü Osman Bey, sonraları ise Çöğürücü Osman Ağa olarak nitelendirilen ve günlük 50 akçe alan Enderun-ı Hümayun hocası, cariyelere 3, 6 ve 8'li gruplar halinde evinde de eğitim veriyordu.¹⁰⁵ 21 Kasım 1677 tarihinde Çöğürücü Osman'ın evinde eğitim gören 6 cariyenin yiyecekleri için sarf edilecek paranın miktarı belirlenmiştir. Belirlenen bu tutarın sabit olduğu ve her ay aynı nafaka parasının ödendiği görülmektedir.¹⁰⁶ Çöğürücü Osman 23 Ekim-27 Kasım günleri arasında 6 cariyeye 34 gün çöğür eğitimi vermiş, bu süre içerisinde cariyelere 146 akçe nafaka parası ve 48 akçe diğer masrafları için günlük toplam 194 akçe ödenmiştir.¹⁰⁷

1678 yılının Haziran-Temmuz aylarında ise, Çöğürücü Osman'ın evindeki sazende cariyelerin 10'ar akçe harçlık almaya başladıkları anlaşılıyor.¹⁰⁸ Çöğürücü Osman, bu tarihten 1679 yılının Mart-Nisan aylarına kadar 8 cariyeye¹⁰⁹ eğitim verirken, aynı tarihlerde 3 harem cariyesine de Çöğürücü'nün evinde nefir eğitimi verilmekteydi.¹¹⁰ 1680 yılının Mart ayında ise Çöğürücü Osman'ın kârhanesindeki sazendegana 3944 akçelik nafaka parası ödenmiştir. Buradan da üç cariyeye 29 gün eğitim verildiği anlaşılmaktadır. Çöğürücü Osman'ın evine kârhane¹¹¹ denmesi nedeniyle, Çöğürücü'nün musiki eğitimi verilen ve bundan kazanç sağladığı bir işyerinin olduğu düşünülebilir.¹¹² 1681-82 yıllarında da Çöğürücü'nün cariyeleri eğittiğine dair bilgiler mevcuttur.¹¹³ Daha sonraki tarihlerde ise Çöğürücü Osman'ın Enderun-ı Hümayun hocası olarak adı geçerken, cariyeleri eğitip eğitmediğine dair açık bir

¹⁰³ Ulema ve uygar kişilerin ise bunlardan ziyade murabbalara ve özellikle de Farsça yazılmış olan diğer şarkılara değer verdiklerini, şarkılara eşlik ederken kullanılan çalgıların da, kemançe, tanbur-şestâr, santûr; miskâl; ney ve ud olduğunu belirtir. *Albertus Bobovius*, s. 78, 79.

¹⁰⁴ BOA. MAD. 4040. s. 85. MAD. 4042. s. 103; KK. 1980. s. 56, KK. 1983. s. 41.

¹⁰⁵ BOA. KK. 1980. s. 21.

¹⁰⁶ BOA. MAD. 4042. s. 63.

¹⁰⁷ BOA. MAD. 4042. s. 63.

¹⁰⁸ BOA. MAD. 4040. s. 56.

¹⁰⁹ BOA. MAD. 4040. s. 61, 64, 80.

¹¹⁰ BOA. MAD. 4040. s. 83.

¹¹¹ Kâr, Klasik Türk musikisinin din dışı formlarının en büyüğüdür. Kârhane şayet bu anlamda kullanılıyorsa, bu musiki formunun öğretildiği yer anlamına da gelebilir.

¹¹² BOA. DBŞM. D. 373. s. 2.

¹¹³ BOA. AE. SMMD. IV. 6158; IE. SM. 710; DBŞM. D. 373. s. 10.

ifade yoktur. Çöğürücü Osman'ın 1686 yılının Mayıs-Haziran ayına kadar Enderun-ı Hümayun hocalığı yaptığı görülmektedir.¹¹⁴

Sadrazamın birinci dereceden yardımcısı olan sadaret (sadrazam) kethüdasının (Hasan Ağa), evinde cariyelerden oluşan bir sazende heyeti bulundurduğu, bu cariyelerin yetişmesini de sağladığı bilinmektedir. Sadrazamın kethüdasının evindeki sazende cariyelerin, sayıları, nafaka, giysi ve çalgı masrafları ve Martelis'den çöğür eğitimi aldıkları tespit edilebilirken, kethüdanın evindeki bu faaliyetin çok da uzun sürmediği anlaşılıyor. 27 Mayıs 1678 tarihinde sadrazam kethüdasının evindeki sazende cariyeler için yapılan harcamalara bakıldığında ise cariyelere tanbur ve def alındığı görülür.¹¹⁵ Haziran-Temmuz aylarında kethüdanın evinde eğitim gören harem cariyeleri 13 kişidir. Bu cariyelerin her birine günlük 10'ar akçe yevmiye ile günlük 20 akçeden ekmek parası, iki defa olarak 40 akçe verilmiştir. Cariyelere çöğür eğitimi vermesi için görevlendirilen Martelis'e yevmiye 50 akçe ödenmiştir.¹¹⁶ Ağustos-Eylül aylarında ise kethüdanın evindeki sazende cariyelerin sayıları 10'a düşmüştür.¹¹⁷ 10 cariyeye günlüğü 10 akçeden yevmiye, günlük 15.5 akçeden ekmek parası iki defa olarak 31 akçe verilmiştir.¹¹⁸ Bu tarihten 1679 yılının Şubat- Mart aylarına kadar kethüdanın evindeki cariyelerin izlerini sürmek mümkündür.¹¹⁹ Sadrazamın kethüdası teşrifatta sadrazamın yanında yer almış ve törenlerde katılımcı rolü üstlenmiştir.¹²⁰ Bu nedenle kethüdanın, haremde sazende heyeti oluşturmasının teşrifat gereği olduğu düşünülebilir. Ayrıca dönemin sadrazamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kalabalık harem nüfusu ve gösterişe olan merakı göz önünde bulundurulduğunda¹²¹ kethüdanın evindeki sazende heyetinin bir anlamda sadrazamın teşrifatına önemli bir katkı sağladığını düşünmek de mümkündür.

Cariyeler kanun ve santur gibi çalınması zor olan telli çalgıların eğitimini yaygın olarak almasalar da, harem cariyelerini eğiten hanende ve sazendeler arasında 40 akçe yevmiye alan Kânûnî Ahmed (1678) ve 70 akçe yevmiye alan Santûrî Mus-

¹¹⁴ BOA. KK. 1990. s. 4, 6, 18; MAD. 4039. s. 46, 50; AE. SMMD. IV. 10817, AE. SMMD. IV. 11838; MAD. 4047. s. 89.

¹¹⁵ BOA. MAD. 4040. s. 63.

¹¹⁶ BOA. MAD. 4040. s. 59, 77.

¹¹⁷ 13 cariyeden 2'sinin öldüğüne ilişkin kayıt MAD. 4040. s. 63.

¹¹⁸ BOA. MAD. 4040. s. 65.

¹¹⁹ BOA. MAD. 4040. s. 71, 75, 76, 77, 81, 84.

¹²⁰ 18. yüzyıldaki teşrifat kuralı gereği, beşik alayından (doğum töreni) bir gün önce padişahın izniyle, sadrazam, şeyhülislam, vezirler, kaptan paşa, sadaret kethüdası, yeniçeri ağası, şikk-ı evvel defterdarı ve reisülküttabın haremeleri Dârüssa'âde ağasının tezkiresiyle harem-i hümayuna davet olunurlardı; bunlar paşa kapısından sadrazamın haremine katılıp arabalarla topluca saraya giderlerdi. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 168.

¹²¹ Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi* Çev. Vecdi Bürün, C.6, Üçdal Neşriyat İstanbul, s. 395, 396.

tafa Çelebi (1677-78) gibi saray hocaları vardı.¹²² 1678 yılının bahar ve yaz aylarında cariyeleri eğiten hocaların arasında Santûrî Çelebi ile Kemânî Ahmed'in en yüksek yevmiyeyi aldıkları görülür.¹²³ Enderun-ı Hümayun hocaları arasında yer almayan Santûrî Ali'nin¹²⁴ cariyelere santur eğitimi verdiği bilinmekle birlikte, Ali'nin kendisine ilişkin bilgiler belirsizlik taşımaktadır. Cariyeleri evinde eğiten Santûrî Ali'nin, verdiği eğitim karşılığında yevmiye ücret ya da nafaka parası aldığına dair bir bilgiye rastlanılmasa da, cariyeler için yapılan masraflar bilinmektedir. 1680 yılının Mayıs ayında Santûrî Ali'nin evindeki hassa cariyelerine 3480 akçe nafaka parası ödenmiş¹²⁵, Haziran ayında ise bu cariyelerin eğitimleri için adedi 1800 akçeden 3600 akçeye santur alınmıştır.¹²⁶ Aynı yılın Kasım-Aralık ayında da Ali'nin evindeki hassa cariyelerine gerekli olan santur vesaire için 3600 akçenin¹²⁷ ve cariyelerin giysileri için de 12920 akçenin harcadığı bilinmektedir.¹²⁸ Cariyelere eğitim veren diğer hocalar gibi yevmiye almadığı anlaşılan Santûrî Ali için ise 17 Eylül 1681'de 60000 akçeye bir ev satın alındığı görülür.¹²⁹

Harem cariyeleri nefesli çalgılar konusunda yaygın olarak eğitilmezken, hareme alınan sanatçı cariyeler arasında da bunları çalabilen cariyeyle rastlanmaz. Cariyelerin Nefrî Ahmed Çelebi ve Nefrî Aydın'dan aynı zamanda bir mehter çalgısı olan nefir¹³⁰ eğitimi almaları oldukça dikkat çekicidir. İbrahim Çelebi'den musikâr¹³¹ eğitimi alan cariyelere rastlansa da bunun devamlılık göstermediği anlaşılıyor. Neyzen Mehmed'in ney eğitimini üç cariyeden bire indirmesi de bu zorluğun bir göster-

¹²² BOA. MAD. 4040. s. 51, 66, 67; AE. SMMD. IV. 5453, 11837, 11839; BOA. KK. 1980. s. 8, 23, 31...99.

¹²³ BOA. MAD. 4040. s. 51, 66, 67.

¹²⁴ Ali Ufkî'nin (yani Albertus Bobovius) ölüm tarihi kesin olarak bilinmesi de 1675 yılı varsayılmaktadır. Cem Behar, *Ali Ufkî ve Mezmurlar*, Pan Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 41-43. 1680'lerde cariyelere santur eğitimi veren Ali'nin aynı kişi olma ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekir.

¹²⁵ BOA. DBŞM. D. 373. s. 3

¹²⁶ BOA. AE. SMMD. IV. 6156.

¹²⁷ BOA. DBŞM. D. 373. s. 3.

¹²⁸ BOA. DBŞM. D. 315. s. 16.

¹²⁹ BOA. DBŞM. D. 215. s. 27.

¹³⁰ Türkçesi boru olan nefir, mehter musikisinde, askeri musikide işaret, ilan ve hücum borusu olarak kullanılmıştır. Sade bir borudan ibaret olup parmak basacak delikleri yoktur. (Bkz. Resim 3) Nefirden yalnız 3 ses elde edilmesi mümkündür. Öztuna, *Türk Müsikisi*, s. 291; Nejat Eralp "Osmanlı'da Mehter", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, Ankara 1999, s. 746.

¹³¹ Türk musikisinde nefesli bir sazdır, miskâl ile aynıdır. Birkaç neyin bir araya gelmesinden oluşan bir sazdır. (Bkz. Resim 4, 8, 9, 12) Neylerden uzun olanı pest, kısa olanı tiz ses çıkarır. Bazen neyin içine bir miktar yuvarlak balmumu konulunca, neyin sesi tizleşir. Miskâl üflenirken dudakların borulara sür-tünmesi gerekmektedir. Miskâlin her borusu ayrı bir ses verir, yarım tonlar için boru yoktur. Bu ara sesleri icracı nefesiyle boruyu az ya da çok doldurarak elde eder. Bu da büyük maharet ve uzun emekler gerektirir. Sesin falsolu ya da pürüzlü çıkmaması gerekir. Öztuna, *Türk Müsikisi*, s. 273; Fonton, *a.g.e.*, s. 86, 87.

gesi olsa gerek. Bu üç çalgı, eğitimi kadar icrası da zor olan ve bu nedenle de cariyelere eğitimi yaygın olarak verilmeyen çalgılar arasındadır.

Enderun-ı Hümayun hocaları arasında yer almayan Nefî Ahmed Çelebi'nin sarayda eğitim vermediği bilinmektedir. Nefî eğitiminin zorluğu ve muhtemelen de çalgının sesinin rahatsız edici olması nedeniyle bu eğitim için bir ev kiralanmıştır. Nefî Ahmed Çelebi 1678 yılının Nisan-Mayıs aylarında harem cariyelerine bu evde 30 gün eğitim vermiştir. Üç cariyeyi eğiten Nefî Ahmed, günlük 60 akçe almıştır. Cariyelere günlük 10'ar akçe yevmiye, 3 carie için 106 akçe nafaka parası verilmiştir. Ev kirası olarak da de günlük 27 akçe ödenmiştir.¹³² Bu eğitim Mayıs -Haziran aylarına dek aynı şekilde sürmüştür.¹³³

Nefî Ahmed'den sonra cariyelere nefî eğitimi veren kişi Nefî Aydın'dır. Enderun-ı Hümayun hocalarından olan Nefî Aydın aynı zamanda bir gayrimüslimdir. Aydın'ın, cariyeleri en azından belirli bir zamana kadar Çöğürücü Osman'ın evinde yetiştirdiği anlaşılıyor. Nitekim Nefî Aydın 1679 yılının Ocak-Şubat aylarında Çöğürücü Osman'ın evinde verdiği nefî eğitimi karşılığında, günlüğü 60 akçeden 29 gün süren eğitim için 1740 akçe almıştır.¹³⁴ Nefî Aydın'ın Harem-i Hümayun cariyelerine, 1679 yılının Nisan-Mayıs ve Eylül-Kasım aylarında eğitim verdiği görülür,¹³⁵ daha sonraki tarihlerde ise Enderun-ı Hümayun hocası olarak adı geçerken, cariyeleri eğitip eğitmediğine dair açık bir ifade yoktur. Nefî Aydın 1686 yılının Mayıs-Haziran ayına kadar Enderun-ı Hümayun hocası olarak görev yapmıştır.¹³⁶

Dini musikide önemli bir yeri olan ve cariyelere eğitimi verilen diğer nefesli çalgı da neydir. Harem cariyelerine ney eğitimi veren kişi ise Enderun-ı Hümayun hocalarından olan Neyzen Mehmed'dir. 1677 yılının Şubat-Mart aylarından 1678 yılının Ocak-Şubat aylarına kadar Neyzen'e günlük 50 akçe yevmiye verilirken cariyeleri eğittiğine ilişkin net bir bilgi yoktur.¹³⁷ Haziran-Temmuz 1678'de ise Harem cariyelerini eğiten hanendeler arasında Neyzen Mehmed de yer almaktaydı.¹³⁸ Ney eğitiminin zor olması nedeniyle neyzenin az sayıda cariyeyi yetiştirdiği anlaşılıyor. 1679 yılının Mayıs-Haziran aylarında Neyzen Mehmed 3 hassa cariyesine evinde eğitim vermiş, bu eğitim esnasında her carie için de günlük 40'ar akçe nafaka parası

¹³² BOA. İE. SM. 555.

¹³³ BOA. İE. SM. 552.

¹³⁴ BOA. MAD. 4040. s. 67.

¹³⁵ BOA. AE. SMMD. IV. 5203; İE. SM. 1265, İE. SM. 999.

¹³⁶ BOA. MAD. 4040. s. 67; İE. SM. 999; DBŞM. D. 373. s.2; KK. 1990. s.3, 18; MAD. 4039. s. 43, 50, 72. MAD. 4959. s. 34, MAD. 4047. s. 89.

¹³⁷ BOA. KK. 1711. s. 38, KK. 1980. s. 8, 99.

¹³⁸ BOA. MAD. 4040. s. 67.

ödenmiştir. ¹³⁹ Neyzen Mehmed 1681 yılının Kasım-Aralık aylarından itibaren ise 1 cariyeye eğitim vermeye başlar. Neyzen 50 akçe yevmiye alırken cariyeye yine 40 akçe nafaka parası almıştır.¹⁴⁰ 1682'den 1685 yılına dek Neyzen Mehmed'in 1 cariyeye ney eğitimi verdiği¹⁴¹ ve 1686 yılının Haziran-Temmuz aylarına kadar Enderun-ı Hümayun hocası olarak görevini sürdürdüğü anlaşılıyor. ¹⁴²

Harem cariyelerine eğitimi verilen bir diğer nefesli çalgı ise musikârdır. Bu çalgının ustası olan hocalar Derviş Musikârî ve Eyüplü Musikârî İbrahim'dir. İbrahim Çelebi'nin, 1677 yılının Ağustos ayında saraydaki musikâr eğitimi karşılığında günlük 40 akçe aldığı tespit edilebilmektedir.¹⁴³ 1679 yılının Ekim-Kasım ayında, İbrahim Çelebi 1 cariyeye 30 gün musikâr eğitimi vermiştir. Musikârî İbrahim ile eğitim gören Arap Neveser'e günlük 40'ar akçeden aylık 1200'er akçe ödenmiştir.¹⁴⁴ Mayıs-Haziran 1686 yılına kadar sarayda hocalık yaptığı anlaşılıyor¹⁴⁵ Musikârî İbrahim'in, benzer kayıtlara rastlanılmadığı için cariyelere sürekli eğitim verip vermediği bilinmemektedir.

Hanende Cariyeler ve Hocaları

Osmanlı müziğinde notanın kullanılmaması, müziğin insan sesine dayalı ve sözlü eserlerin şekillendirdiği bir yapı kazanmasını sağlamıştır. ¹⁴⁶ Saraydaki hanende cariyeler, güfte mecmuaları sayesinde sazende cariyelere göre daha çabuk ve kolay öğrenebiliyorlardı. Ancak hanendelerin icralarının beğeni ve estetik ölçüsü, ses güzelliği ile sınırlı değildi. Hanendede ses güzelliğinden önce başka özellikler aranırdı. Tarz, tavır, üslup, eda, eserin aslına ve üsule sadakat, perde sağlamlığı, makam bilgisi, mahfuzat (repertuar) düzeyi, yorum ve icradaki nüansların eserin niteliğine uygunluğu gibi unsurlar hep ön planda tutulmuştu. Bu konuya, besteci ve hanendeler tezkiresinde değinen Şeyhülislâm Es'ad Efendi, besteci ve icracıların en az sesleri kadar tavırlarının da önemli olduğunu ifade etmektedir. İtrî'nin sesini beğenmediği halde, besteci, icracı ve fasıl yöneticiliği konusunda dönemin en büyük ustası olduğunu ileri sürmektedir.¹⁴⁷

¹³⁹ BOA. AE. SMMD. IV. 5228; İE. SM. 946.

¹⁴⁰ BOA AE. SMMD. IV. 7639; İE. SM. s. 276.

¹⁴¹ BOA. KK. 1990. s. 3, 6, 11; İE. SM. 884; MAD. 4039. s. 43; AE. SMMD. IV. 7146, 11845; DBŞM.D. 373. s. 10.

¹⁴² BOA. MAD. 4047. s. 86, 89.

¹⁴³ BOA. KK. 1980. s. 53.

¹⁴⁴ BOA. AE. SMMD. IV. 3633

¹⁴⁵ BOA. AE. SMMD. IV. 7640; İE. SM. 882; MAD. 4047. s. 90.

¹⁴⁶ Behar, *Aşk Olmayınca*, s. 35.

¹⁴⁷ Cem Behar, *Musikiden Müziğe- Osmanlı/ Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik*, YKY. İstanbul 2008, s. 103; Behar, *Şeyhülislam'ın Müziği*, s. 230, 231.

Harem cariyelerine hanendelik eğitimi saray hocaları tarafından verilmiştir.¹⁴⁸ Buhûrîzâde Mustafa Çelebi'nin (İtrî) sarayda kaç cariyeyi eğittiği bilinmese¹⁴⁹ de Receb Çelebi'nin 3 ile 4 arasında değişen sayıda cariyeye eğitim verdiği tespit edilebilmektedir.¹⁵⁰ Dimitri Kantemir'in, musiki teorisi konusundaki eseri *Kıtab-ı İlm-ül Mûsikî' alâ vechi'l-Hurûfât*'da, musiki kuramı için kullandığı ana kaynaklardan ikisi cariyelerin de hocaları olan hanendelerdir. Kantemir, kuramlardan birini dört sazendeden, diğerini ise iki hanendeden aldığını ve bu iki hanendenin Receb Çelebi ile İtrî olduğunu ifade eder. Kantemir, her iki bestekârın nühüft makamını nasıl yorumladıklarıyla ilgilenmiştir.¹⁵¹ Türk musikisindeki nühüft makamı onların yorumladığı formda korunmuş ve yayılmıştır.¹⁵²

Cariyelere eğitim verdiği tespit edilebilen hocalardan ilki, eserleriyle hem yaşadığı hem de sonraki dönemlere iz bırakmış bir hanende olan Buhurizade Mustafa Çelebi'dir. Post Hafız ve Koca Osman'ın öğrencisi olan Buhûrîzâde Mustafa İtrî'nin (1640?-1712)¹⁵³ adı, 18. yüzyılın "Safayî, Selim ve Şeyhî" gibi önde gelen şuara tezkirelerinde, Kantemiroğlu tarihinde, Hafız Post *Mecmuası*'nda ve daha sonraki güfte mecmualarında, Kırım tarihini anlatan *Es-Seb'a Seyyare fi Ahvali Mâlûki't-Tatar* adlı kitapta geçmektedir.¹⁵⁴ Evliya Çelebi İtrî'yi hanendeler arasında sayar ve onu "Hâfız Buhûrîzâde sâhib-i beste üstâd-ı kâmil zât-ı şerîf" şeklinde nitelendirir.¹⁵⁵ Esad Efendi'nin *Atrab'ül-Âsâr*'ında, İstanbul'da Yaylak denilen yerde dünyaya gelen İtrî mahlaslı Mustafa'nın, nakş ve kâr gibi sayıları bini aşkın eserinin olduğu ve bu padişahın sarayında defalarca fasıllar düzenleyip, padişahın beğenisini kazanarak esirciler kethüdalığı ile ödüllendirildiği anlatılır. Ayrıca Mustafa İtrî'nin besteci, icracı ve fasıl yöneticisi olarak dönemin en büyük ustası olduğu da ifade edilir.¹⁵⁶

Buhûrîzâde Mustafa İtrî'nin geliştirdiği Osmanlı musikisi dış etkilerden uzak kendine özgü bir üslup kazanmış, bu açıdan İtrî'nin Türk musikisine katkısı çok büyük olmuştur. Dini ve dın dışı eserler veren İtrî, dinî musikinin en kalıcı eserlerini üretmiştir. Özellikle cami musikisi alanındaki eserlerinden, "segâh kurban bayramı tebriki", kutsal emanetlerin ziyareti sırasında okunan "segâh salât-ı ümmiye",

¹⁴⁸ 1677 yılında Enderun-ı Hümâyun hânende ve sâzendeleri arasında yer alan Hânende İbrahim Çelebi, hizmeti karşılığında günlük 40 akçe almıştır. Hânende İbrahim'in cariyeleri eğittiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bkz. BOA. KK. 1980. s. 52, 68, 75.

¹⁴⁹ BOA. AE. SMMD. IV. 7638; İE. SM 885; MAD. 4040, s. 66.

¹⁵⁰ BOA. İE. SM. 883. 1121.

¹⁵¹ Kantemiroğlu, *a.g.e.*, s. 106.

¹⁵² Walter Feldman, "Hala Gizemini Koruyan Bir Besteci İtrî", Çev. İdil Eser, *Sanat Dünyamız (Yaratıcı Osmanlılar)*, S. 73, İstanbul 1999, s. 252, 253.

¹⁵³ Çinuçen Tanrıkorur, *Osmanlı Dönemi Türk Musikisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 38.

¹⁵⁴ Feldman, *a.g.m.*, s. 251.

¹⁵⁵ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 342.

¹⁵⁶ Behar, *Şeyhülislam'ın Müziği*, s. 230, 231.

“mâye”, “cuma salâtu”, “dikleş-haveran gece salâtu” 300 yıldır etkilerini sürdüren eserlerdir.¹⁵⁷ Musikinin yanı sıra ta'lik hatında yeteneği ve iyi bir Farsça bilgisi olan İtrî'nin, bu vasıfları Şeyh Câmî Ahmed Dede'nin (ö. 1667) dergâhı Yenikapı Mevlevîhanesi'nde edindiği tahmin edilmektedir.¹⁵⁸ İtrî'nin eserlerini Mevleviler kadar Gülşeniler'in de severek okudukları bilinmektedir. Çiçek yetiştirilmesinden dolayı kendisine İtrî denildiği söylenen Mustafa İtrî, meyve yetiştirmele de uğraşmış “Mustafabey Armudu”nu ıslah etmiştir.¹⁵⁹

1677 yılında başhanende olarak karşımıza çıkan Buhûrîzâde Mustafa Çelebi, Ocak ve Mart aylarında iki aylık 7000 akçe nafaka parası almıştır.¹⁶⁰ Buhûrîzâde ile aynı zamanlarda Receb Çelebi de hanendedir ve bu tarihlerden 1678'in baharına kadar başhanende Buhûrîzâde'dir.¹⁶¹ Buhûrîzâde Mustafa Çelebi'nin, 1678 yılının Nisan-Haziran ayları arasında Harem-i Hümayun cariyelerine 59 gün eğitim verdiği ve hizmeti karşılığında günlüğü 60 akçeden 3540 akçe ücret aldığı görülür.¹⁶² 1678 yılının Haziran- Temmuz aylarında hizmet veren Harem-i Hümayun hanendeleri arasında; Buhurcuoğlu olarak nitelendirilen hanendenin babasının buhurcu yani tütsü tüccarı¹⁶³ olduğu anlaşılıyor. 1681-82 yıllarında da hassa cariyelerine eğitim veren Buhûrîzâde, 1686 yılının Mayıs-Haziran aylarına dek Endrun-ı Hümayun hocaları arasındadır.¹⁶⁴

Enderûn-ı Hümayûn hocalarından olan diğer bir hanende ise Receb Çelebi'dir, *Atrab'ül-Âsâr*'da çömllekçi zümresinden, zanaatkâr kökenli bir kişi olarak tarif edilmektedir. Receb'in lakabı “Ab-rîzî” yani su akıtan, su saçan, ibrik manasına gelir. Receb Çelebi'nin de İtrî gibi binden fazla şarkı, nakş ve murabbasının olduğu ifade edilir. Esad Efendi, Receb Çelebi'nin öldüğü yıl olarak 1691/ 1692 (H.1103) yılını verir.¹⁶⁵ Hânende Receb Çelebi, enderun hocası olarak 1677 yılının Şubat-Nisan aylarında iki aylık hizmeti karşılığında 5240 akçelik nafaka parası almıştır.¹⁶⁶ 1678 yılının Haziran- Temmuz aylarında cariyeler Harem-i Hümayun hanendelerinden eğitim alırlar ve burada günlük 60 akçe aldığı anlaşılan Receb Çelebi, padişahın

¹⁵⁷ Bülent Aksoy, “İtrî”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı, C.4, s. 115. İtrî'nin eserleri için ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz Öztuna, *İtrî*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 810, Ankara 1987.

¹⁵⁸ Feldman, a.g.m., s. 253.

¹⁵⁹ Recep Uslu, “XVII. Yüzyılın Büyük Bestekârlarından İtrî”, *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı IV*, S. 34., Temmuz-Ağustos 2000, s. 533, 534.

¹⁶⁰ BOA. KK. 1711. s. 38.

¹⁶¹ BOA. KK. 1980. s. 38, 46, 50, 63, 99.

¹⁶² BOA. KK. 1987. s. 7; MAD. 4040, s. 66.

¹⁶³ Redhouse, a.g.e., s. 345.

¹⁶⁴ BOA. AE. SMMD. IV. 7638; İE. SM. 885; KK. 1990. s. 4, 6, 18, 20, KK. 1980. s. 53; MAD. 4047. s. 90.

¹⁶⁵ Behar, *Şeyhülislam'ın Müziği*, s. 250, 251.

¹⁶⁶ BOA. KK. 1711. s. 10.

rikâbındaki hanendedir.¹⁶⁷ 1680 yılının Mayıs-Haziran aylarında ise Receb Çelebi cariyelere kendi evinde eğitim vermiştir. Receb Çelebi'ye günlük 60 akçe yevmiye verilirken evinde eğitim gören 3 cariyenin her birine günlük 40'ar akçe nafaka parası verilmiştir.¹⁶⁸ Haziran-Temmuz aylarında ise 3 cariyeye 29 gün eğitim vermiştir.¹⁶⁹ Receb Çelebi, 1682 yılının Temmuz-Ağustos aylarında yine başhanende olarak cariyelere hocalık yapmakta ve bu kez 4 cariyeyi eğitmektedir. Sonraları ise evinde eğitim verdiği dair bir ifadeye rastlanılmamakla birlikte 4 cariyeye eğitim vermeyi sürdürmüştür.¹⁷⁰ Hânende Receb Çelebi, 1686 yılının Nisan-Mayıs aylarına kadar Enderun-ı Hümayun hocası olarak görevini sürdürmüştür.¹⁷¹ Harem cariyelerine ses eğitimi verildiği gibi, saray için hanende cariyeler de satın alınmıştır.¹⁷²

Haremdeki hanende ve sazende cariyelerin toplu icralar yaptıkları bilinmektedir ancak oluşturulan bu fasılların¹⁷³ bir baş hanende ve ona eşlik eden az sayıda sazendeden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. Resim 12-15) Kantemir de eserinde bir fasıl düzeninden bahseder: “Fasıl-ı meclis oldukta hânende üst oturur, hânendenin altında neyzen, neyzen altında tanbûrî, tanbûrînin altında sâir sâzendeler yerleri gayr-i mu'ayyendir.”¹⁷⁴ Osmanlı musikisinin, ordu, tekke ve eğlence uygulamaları dışında ise toplu icra müziği olmadığı bilinmektedir.¹⁷⁵

b) Seyirlik Oyunlardaki Eğitim

Osmanlı padişahları, musiki erbabının yanı sıra saraylarında farklı hünere sahip oyuncular bulundururlardı. 14. yüzyıldan beri Anadolu'da bilinen meddahlık sanatının icracılarına II. Bayezid'in sarayında da rastlanılmaktaydı.¹⁷⁶ 16. yüzyılın sonlarından itibaren padişahların çeşitli eğlence üstadını himayelerine aldıkları bili-

¹⁶⁷ BOA. MAD. 4040. s. 67.

¹⁶⁸ BOA. İE. SM. 1082.

¹⁶⁹ BOA. İE. SM. 1121.

¹⁷⁰ BOA. İE. SM. 883; KK. 1990. s. 3, 11; MAD. 4039. s. 42, 46.

¹⁷¹ BOA. MAD. 4047. s. 85.

¹⁷² Saraya alınan hânende cariyelerin ise mutlaka bir çalgıyı da çalabildikleri dikkati çekmektedir. Hânendelerin sözlü eser repertuarına hâkim olmaları, bir çalgı çalarken işlerini kolaylaştıracağı için, hânendelerin çalgı çalabilenlerinin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu hânendelerin usta birer sazende olduklarını düşünmek mümkündür.

¹⁷³ Aynı makâmda eserlerin gerek form, gerek ritim açısından ağırdan hafife doğru sıralandığı, besteli söz ve saz eserlerinin yanı sıra Taksim ve Gazel gibi irticali icraların da yer aldığı; def vuran bir “baş hânende'ye” eşlik eden az sayıda sazende tarafından oturularak icra edilen Türk müziği konseri. Tannkorur, *a.g.e.*, s. 207.

¹⁷⁴ Kantemiroğlu, *a.g.e.*, s. 187.

¹⁷⁵ Tannkorur, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁷⁶ Kazan, *a.g.e.*, s. 83.

nirdi. II. Selim sarayına, sazandelerin yanı sıra, şaşılacak marifetler gösteren hüner sahibi kişileri, güreşçileri, oyuncularını ve mukallidleri almıştı. III. Murad da hokkabazlıkta ve danslı oyunlarda çok usta olan ve İspanya'dan göç eden Yahudilerin gösterilerini, sultanlarla birlikte kafes arkasından izlerdi. IV. Murad'ın sarayında da sarayın baş Karagöz sanatçısı Mehmed Çelebi'den başka pek çok mukallid vardı.¹⁷⁷ Sarayda çeşitli dallarda gösteriler yapan oyuncular bulundurma geleneğini IV. Mehmed daha da ileriye götürmüştü. Padişahın bizzat kendi sünnet düğününde bir hafta süren eğlenceler düzenlendiği ve bu gösterileri enderunda seferli odasındaki içoğlanların sunduğu anlaşılmaktaydı. IV. Mehmed'in 1649 yılının Ekim ayında yapılan sünnetinde her odanın iç oğlanı kendi başına çeşitli oyunlar hazırlamış ve huzurda oynayarak bolca ihsan almışlardı. Padişahın en usta okçularının, saz takımı, şarkıcılarının ve en iyi pehlivanlarının çoğu seferli odasındandı.¹⁷⁸

IV. Mehmed'in saltanatının son on yılını kapsayan bu sürede ise, seyirlik oyunların harem kısmında da önem arz ettiği anlaşılıyor. Hareme seyirlik oyunlarda usta cariyeler alınırken, harem cariyelerine de bu oyunlarda eğitimlerin verildiği tespit edilebiliyor. Saray cariyelerine seyirlik oyunlarda eğitim verenlerin içinde enderun hocalarının yanı sıra, saray dışında bunu kendilerine iş edinmiş kişilere de rastlanır. Bunlardan başka, bu eğitime dâhil olan bir eğlence kolunun varlığı da bilinmektedir. Saray cariyelerinin eğitim aldığı bu kol Lubetbâz Ahmed Kolu'dur. Belgelerde, sadece "lubetbâzan" dendiği gibi "lubetbâzan ve rakkâsyan"¹⁷⁹, "sâzendegan ve lubetbâzan"¹⁸⁰, "lubetbâzan Ahmed Kolu"¹⁸¹, isimleriyle anılan Ahmed Kolu, Enderûn-ı Hümayûn hocalarındandır.¹⁸² Harem cariyelerini de eğiten ve Harem-i Hümayûn hanendeleri arasında olan¹⁸³ Ahmed Kolu'ndaki hoca sayısı 5 ile 6 kişi arasında değişmektedir. Salih, Seyyid Hasan (Salih'in babası), Pehlivan Hüseyin, Bayram ve Bayram'ın kardeşi diğer Hüseyin'den oluşan beş kişilik kola¹⁸⁴ Derviş Miskâlî (Musikârî) sonradan dâhil olmuştur.¹⁸⁵ Lubetbaz ve rakkaslardan oluşan 5 kişilik Ahmed Kolu'na, 1677 yılının ilk aylarından itibaren aylık (29-30 gün) 5800-6000 akçe nafaka parası ödenmiştir. Her hoca günlük 40 akçe maaş almıştır.¹⁸⁶ 1678 yılının Nisan ve Ağustos ayları arasında Ahmed Kolu'nun harem cariyelerine eğitim

¹⁷⁷ Özdemir Nutku, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, TTK Basımevi, Ankara 198., s. 35.

¹⁷⁸ Mehmet Halife, *a.g.e.*, s. 35; *Abdurrahman Abdî Paşa Vekâyi 'Nâmesi*, s. 26, 27.

¹⁷⁹ BOA. KK. 1711. s. 38, KK. 1980, s. 8.

¹⁸⁰ BOA. KK. 1711. s.75.

¹⁸¹ BOA. KK. 1711. s. 102, 118, KK. 1980. s. 99.

¹⁸² BOA. KK. 1983. s. 57, KK. 1986. s.18, 34.

¹⁸³ BOA. MAD. 4040. s. 67; KK. 1987. s. 6, 9.

¹⁸⁴ BOA. KK. 1980. s. 8, 50, 63.

¹⁸⁵ BOA. KK. 1711. s. 118; MAD. 4040. s. 67; KK. 1987. s. 6, 9.

¹⁸⁶ BOA. KK. 1711. s. 38, 53, 63, KK. 1980, s. 8.

verdiği tespit edilebilmektedir.¹⁸⁷ 1678 yılının Ekim-Kasım aylarında ise Ahmed Kolu'ndan 6 hocanın 10 cariyeyi eğittiği görülür. Bu eğitim nedeniyle, cariyelere yemiye ücret ve nafaka parası verilmiştir. Cariyeler için yapılan bu harcamalar ise, cariyelerin saray dışında, Ahmed Kolu'na eğitim almaya gittiklerinin bir göstergesidir. Cariyelerin her birine, yevmiye ve nafaka parası olarak günlük 49 akçe, hocaların her birine de günlük 40 akçe yevmiye ödenmiştir.¹⁸⁸ Ahmed Kolu'nun sarayla bağlantısına ilişkin kayıtlara 1678 yılının sonlarından itibaren rastlanılmamaktadır.

1675 yılında düzenlenen "Edirne Şenliği", bu tarihte Edirne'de toplanan eğlence kolları ve sergilenen seyirlik oyunlara ilişkin önemli ipuçları vermektedir Nitekim 1675'teki şenlikte 300 kişilik Ahmed Kolu'nun yanı sıra 200 kişilik Cevahir Kolu, 150 kişilik Mısır oyuncularının yanı sıra, sayıları yine 100'ün üstünde olan Edirne Yahudi Kolu gösteriler sunmakla görevlendirilmiştir.¹⁸⁹ Ancak bu kollara ilişkin bilgiler daha erken tarihlere uzanmaktadır. "IV. Mehmed'in mutaassıp çevrelerin etkisi altında kaldığı, hatta kahvehaneleri kapatmak, içki yasağını takip etmek, oyuncu ve çalgıcıları küreğe koymak, bid'at olduğu gerekçesiyle bazı malî uygulamalardan vazgeçmek gibi faaliyetlerde bulunduğu, özellikle de çevresindeki Kadzade taraftarlarından etkilendiği bilinmektedir."¹⁹⁰ Padişah bu tür yasakları koyduğu ve kanunsuz işlerden uzak durduğu için Târih-i Gilmâni'de methedilmektedir. Hatta padişahın İstanbul'da Ahmed Kolu, Petko Kolu ve Cevahir Kolu adında halkı kötülüğü iten ve fesatlık yaratan kişileri tamamıyla ortadan kaldırdığı, hepsini toplatıp küreğe koydurduğu ve İstanbul'u bunlardan temizlediği anlatılır.¹⁹¹ Ancak 1675'deki Edirne Şenliği'nde gösteriler sunan eğlence kolları arasında Ahmed Kolu ve Cevahir Kolu da vardı. Bu aslında şaşılacak bir durum değildi; Osmanlı şenliklerinde bazı dini ve sosyal yasakların bir süreliğine ortadan kalkması geleneksel bir durumdu ve bu sayede halkın rahatlaması da sağlanıyordu.¹⁹²

Evliya Çelebi de seyahatnamesinde İstanbul'daki eğlence kollarından söz ederken 300 kişiden oluşan Ahmed Kolu'ndan bahseder. Kol sahibinin çeganbaz¹⁹³ Pehlivan Ahmed, Boyunukisa Hacı ile Dişlen Hasan'ın pişekar, Mazlum Şah, Küpeli Ayyaz Şah, Saçlı Ramazan Şah, Küçük Şahin Şah Memiş Şah, onun kardeşi Bay-

¹⁸⁷ BOA. KK. 1980. s. 99, KK. 1987. s. 6, 9; MAD. 4040. s. 66, 67.

¹⁸⁸ BOA. MAD. 4040. s. 67.

¹⁸⁹ Nutku, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁹⁰ Özcan, "Mehmed IV", s. 417.

¹⁹¹ Mehmet Halife, *a.g.e.*, s. 145, 146.

¹⁹² Mehmet Arslan, *Türk Edebiyatında Manzum Sünameler (Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1999, s. 117, 118.

¹⁹³ Türk musikisinde usul vurma aleti olan ve çalpara ya da çârpâre denilen çalgıyı çalana denir. Bu çalgı dört parça sert tahtadan yapılmıştır. İki parçası bir avucun, iki parçası da diğer avucun içine geçirilerek çalınır. Kanar, *a.g.e.*, I.C., s. 600; Öztuna, *Türk Müsikişi*, s. 64.

ram Şah'ın da soytarı ve rakkâs olduklarını anlatır.¹⁹⁴ Bu kol 1675 yılında Edirne Şenliği için İstanbul'dan Edirne'ye gitmiş ve şenlikte gösteriler sunmuştur. Nabi de 1675'de şehzadelerin sünnet düğünü için düzenlenen 15 gün süren şenlikleri anlattığı sûnamesinde, kollardan bahseder ve Ahmed Kolu'nda, ney, tanbur, def ve musikar çalanların yanı sıra çârpâre ile raks edenlerin olduğunu söyler.¹⁹⁵ Oyuncular, hokkabazlar canbazlar ve çeşitli hüner sahibi kimselerden oluşan lubetbazların, çeşitli çalgılar çalıp dans ettikleri de anlaşılmaktadır. Sarayda eğitim veren Ahmed Kolu'ndaki bütün hocaların hünerleri belirtilmesi de Derviş'in musikârî, Salih'in rakkâs Hüseyin'in pehlivan¹⁹⁶ olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁷ Ahmed Kolu'nda eğitim gören saray cariyelerinin yanı sıra, Rukiye ve Çerkes Lemana isimli lubetbaz cariyelerin de 1677 yılında saraya alındığı görülür.¹⁹⁸

Cariyeler, hayâl ve kukla oyunlarındaki eğitimlerini ise saray dışında Usturacı Mehmed Çelebi'nin evinde alıyorlardı. Ancak Usturacı Mehmed'in bu eğitime dâhil olup olmadığı bilinmesi de evinde barındırdığı hocaların cariyeleri eğittiği tespit edilebilmektedir. Usturacı Mehmed'in hareme cariyeye sattığı da bilinmekteydi. Bir nevi iş yeri gibi çalışan, seyirlik oyunlar konusunda usta hocaların cariyelere eğitim verdiği bir evinin olduğunu düşünmek mümkündür. Usturacı Mehmed'in evindeki hayalbaz ve kuklabaz hocaların, 2, 3, 6 ve 10'arlı gruplar halinde harem cariyelerini yetiştirdikleri görülür. 1677 yılının Ekim-Aralık ayları arasında, 1 hayalbazın 2 cariyeye 59 gün verdiği hayâl eğitimi için 12980 akçe harcanmıştır. Hayalbaz günlük 120 akçe ücret alırken, cariyelere de 10'ar akçe yevmiye ve 40'ar akçe nafaka parası ödenmiştir.¹⁹⁹ 1678 yılının 26 Aralık-9 Şubat tarihleri arasında ise bu eğitim 45 gün sürmüştür.²⁰⁰ 10 Şubat 1678 tarihinde Usturacı Mehmed'in evinde 13 gün eğitim gören 6 hassa cariyesinin ve bunlara hocalık yapan kuklacı, hayalbaz, hanende ve rakkasdan oluşan 4 kişilik bir gurubun varlığı bilinmektedir. Eğitimleri esnasında cariyelere 40'ar akçe, hocalarına ise 50'şer akçe yevmiye verilmiştir.²⁰¹ Usturacı Mehmed'in evinde bazen 4 hoca 6 cariyeye, bazen de 2 hoca 3 cariyeye eğitim vermiştir.²⁰² 1679 yılının Eylül-Ekim aylarından itibaren ise 5 hocanın 10 cariyeye kukla

¹⁹⁴ *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 348.

¹⁹⁵ Ağâh Sırrı Levend, *Nabi'nin Sûnamesi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1944, s. 46, 47.

¹⁹⁶ Pehlivan'ın ise seyirlik oyunlar sergileyen kişiye verilen bir lakap olduğunu Evliya Çelebi'den öğreniyoruz. Bkz. *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 338.

¹⁹⁷ BOA. KK. 1711. s. 75. KK. 1980, s. 63.

¹⁹⁸ BAO. MAD. 4042. s. 96; KK. 1711. s. 79, KK.1980. s. 50, KK. 1983. s. 29.

¹⁹⁹ BOA. MAD. 4042. s. 120.

²⁰⁰ BOA. MAD. 4042. s. 139.

²⁰¹ BOA. KK. 1986. s. 10.

²⁰² BOA. İE. SM. 949; KK. 1986. s. 28, 39; MAD. 4040. s. 55, 56, 57, 61, 63, 70, 73, 76, 77, 80, 83, 86.

ve hayâl eğitimi verdiği görülür. Aldıkları yevmiye ve nafaka paraları da ayımdır ve 1680 yılının Mayıs Haziran aylarına dek bu eğitim sürmüştür.²⁰³ 3 Haziran 1680 tarihinde ise Usturacı Mehmed'in evindeki cariyelerin Edirne'ye gittikleri tespit edilebilmektedir.²⁰⁴ Cariyelerin, hayâl ve kukla eğitimini 1680 yılının son aylarına dek Usturacı Mehmed'in evinde aldıkları görülür, ancak cariyelerin de hocaların da sayıları verilmemiştir.²⁰⁵

Usturacı Mehmed'in evinde verilen eğitimin ardından bu görevi ondan devraldığını düşünebileceğimiz kişi Kuklacı Karabaş Derviş Ali'dir. Enderun-ı Hümayun hocası olan Karabaş Derviş Ali, sarayda kukla eğitimi vermektedir. Kuklacı Karabaş, 1681 yılının Kasım-Aralık aylarında hassa cariyelerine verdiği 30 günlük eğitim karşılığı 1200 akçe almıştır.²⁰⁶ Karabaş Derviş Ali'nin Aralık-Ocak 1681-82'de cariyelere eğitim verdiği²⁰⁷ ve hatta 1681 yılının Aralık ayında cariyelerin kuklalarını tamir ettirdiği anlaşılmaktadır.²⁰⁸ Bazı kayıtlarda ise cariyelere eğitim verdiği doğrudan yazılmak yerine, 40 akçe günlük Enderun-ı Hümayun hocası olarak geçmektedir ve bu görevde 1686 yılının Mayıs- Haziran aylarına dek kalır.²⁰⁹ Cariyelere hayâl ve kukla eğitimi verildiği gibi, kuklabaz ve hayalbaz cariyelerin de saraya alındığı bilinmektedir. Hayalbaz Şehnaz, Kuklabaz Andelib, Kuklabaz Binnur ve Hatice bunlardan bazılarıdır.²¹⁰

1675'de Edirne Şenliği'ndeki seyirlik oyunların, 1677'den itibaren izi sürülen seyirlik oyunlarla benzer nitelikte olması muhtemeldir. Bu nedenle kukla ve hayâl konusunda en güvenilir bilgileri, Edirne Şenliği'nde anlatılanlardan çıkarmak mümkündür. Bu şenlikte sunulan gölge oyunlarının iki çeşit olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, beyaz perdeye arkadan ışık vurdurarak parmakların gölgesiyle yapılan hayvan figürleriyle oyun oynatmak, diğeri ise deve derisinden yapılmış renkli tasvirlerle oyun kurmaktır.²¹¹ Evliya Çelebi, gölge oyunu için iki deyim verir: Pehlevân-ı şebbâz yani hayâl-i zılcıyân ve pehlevân-ı hayâl-i zıll-ı tasvirciyân.²¹² Bunlardan ilki parmaklarla çok güzel hayvan figürleri yansıtan hünerbazlardı, ikincisi de tasvirlerle karagöz oynatan kimselerdi.²¹³ Sarayda cariyelere verilen hayâl eğitimi, Evliya Çele-

²⁰³ BOA. AE. SMMD. IV. 5227, AE. SMMD. IV. 8604, AE. SMMD. IV. 6159.

²⁰⁴ TSMA. D. 01219.0004.00

²⁰⁵ BOA. DBŞM. D. 373. s. 3, 4.

²⁰⁶ BOA. AE. SMMD. IV. 7642.

²⁰⁷ BOA. DBŞM. D 373. s.10.

²⁰⁸ BOA. AE. SMMD. IV. 7664.

²⁰⁹ BOA. MAD. 1990. s. 4,7; DBŞM. D. 373. s.11; İE. SM. 980; AE. SMMD. IV. 11834 s. 46; MAD. 4047. s. 89.

²¹⁰ BOA. AE. SMMD. IV. 8118; KK. 1986. s. 17, KK. 1711. s. 153, 156, 167.

²¹¹ Nutku, *a.g.e.*, s. 100.

²¹² *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 338.

²¹³ Nutku, *a.g.e.*, s. 101.

bi'nin tanımıyla Karagöz oyununa karşılık gelmektedir. 24 Şubat 1678 tarihinde, Usturacı Mehmed'in evindeki hayâlbaz ve kuklacı 6 cariyeye için yapılan masraflarının içinde, 150 parça hayâl gereci de vardır. Her bir parçası 40 akçe olan 150 hayâl gereci için 6000 akçe sarf edilmiştir. Gereçlerin niteliklerine ilişkin herhangi bir bilgi verilmemiştir.²¹⁴ Halk arasında yaygın olan Karagöz oyununun, çağın ruhunu yansıtmaması ve harem yaşantısını eğlenceli kılması açısından tercih edildiği bilinmektedir. Ancak cariyelerin, hayvan figürleriyle oynanan diğer gölge oyununda da eğitilip, bu oyunu sergiledikleri de ihtimal dâhilindedir.

Cariyelere öğretilen bir diğer seyirlik oyun ise kuklaydı. Edirne Şenliği'nde iki tür kuklanın oynatıldığı bilinmektedir.²¹⁵ Bunlardan biri statik sayılabilecek, bazen bir manivelayla kolunu başını oynatan daha çok geçit törenlerinde ya da donanma şenliklerinde kullanılan dev kuklalar, öbürü de küçük bir sahne önünde oynatılan normal boyda dinamik kuklalardı. Edirne şenliğinde Yahudi oyuncuların oynattıkları kuklaların izlendiği, bunların padişahın çadırından başlayarak bütün çadırları dolaştıkları anlatılır.²¹⁶ (Bkz. Resim 18) Evliya Çelebi, kukla oyuncuları pehlevân-ı kuklabâz ve pehlevân-ı başkuklabâz olarak ikiye ayırır.²¹⁷ Cariyelerin oynattığı kukların dev kuklalar olamayacağı açıktır. Ancak onların oynattığı dinamik kuklaların da değişik boyutlarda olması mümkündür. Nitekim 1678 yılında, Usturacı Mehmed'in evinde kukla eğitimi gören Harem-i Hümayun cariyelerine küçük, orta ve büyük boy olmak üzere 130 aded kukla alınmıştır.²¹⁸

Kuklalarla ilgili başka bir bilgiyi 17. yüzyılın ortalarında Thévenot'dan öğreniyoruz. Thévenot, genellikle Yahudiler'in oynattığını söylediği kukla oyununu şöyle anlatır: "Önlerine bir halı gererek, bir odanın köşesinde yer alırlar ve bu halının üstünde yaklaşık iki ayak civarında beyaz bezden bir parça ile kapatılmış olan yuvarlak bir girinti veya kare şeklinde bir pencere vardır. Arkasında çok sayıda mum yanar ve bu bezin üzerinde ellerin gölgesi ile birçok hayvan şekli gösterildikten sonra, bu bezin arkasında büyük bir maharetle kımlatılan küçük şekiller oynamaya başlar. Türkçe ve Farsça birçok güzel şarkı söylerler, fakat konu düzensiz ve müstehcenlikle doludur ve bu hoş gitmektedir."²¹⁹

²¹⁴ BOA. DBŞM. D. 315. s. 9; KK. 1986, s.16.

²¹⁵ Bir başka kukla türüne ise 1582 şenliğindeki oyunlarda oldukça yer verildiği görülmektedir. Bu kuklalar çok defa küçük bir kulübe içerisinde canlıymış gibi oynatılmaktadır. Vehbi de surnamesinde, altın yaldızlı köşk biçiminde bir arabada kuklalar, araba yürüdükçe acem giysileri içinde kimi tef çahyor, kimi dans ediyor, fırl fırl dönüyorlardı şeklinde anlatmaktadır. Vehbi bunları oynatan hileli aracın arabanın içinde gizli olduğunu da söyler. Metin And, *Kırk Gün Kırk Gece*, Taç Yayınları, İstanbul 1959, s. 74.

²¹⁶ Nutku, *a.g.e.*, s. 101. And, *Kırk Gün*, s. 74.

²¹⁷ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 338.

²¹⁸ BOA. DBŞM. D 315. s. 10.

²¹⁹ Jean Thévenot, *1655-1656 Türkiye*, Çev. Nuray Yıldız, İstanbul 1978, s. 95.

Karagöz ve kukla oyunlarındaki eğitimin musikide olduğu gibi usta çırak ilişkisiyle nesilden nesile aktarıldığı anlaşılmaktadır. Hayâl yani Karagöz olarak adlandırılan oyunun tek sanatçının gösterisi olduğu bilinmektedir. Ancak hayâlî ya da hayâlbâz denilen ustadan başka bir de çırak vardır. Perdenin hazırlanmasını sağlar, oynanacak faslın görüntülerini çekip sıraya koyar ve ayrıca ustanın yanında bu sanatın öğrencisidir. Çırağın da yardımcısı sandikkâr adını alır, o da çırağa yardımcı olur. Tam bir fasıl dağarcığı için gerekli bütün görüntülerin tümüne hayâl sandığı denildiği için onun bakımıyla görevli olanın adı da sandikkârdır. Oyunlarda şarkıları türkülerini okuyanlara yordak denilir. Def çalan yardımcıya da dairezen denilirdi, dairezen şarkı da söylerdi.²²⁰ Kukla oyununda da dairenin kullanıldığı belgelerden anlaşılmaktadır.²²¹ Cariyelere hayâl ve kukla eğitimi veren hocaların içinde, hayalbaz ve kuklacının yanı sıra hanende ve rakkasın da olması²²², bu gösterilerin şarkı ve dans eşliğinde yapıldığını gösterir. Hareme Rukiye, Şehinaz ve Avcı gibi dairezen cariyelerin alındığı görülürken, bu cariyelerin, gerek fasullarda gerekse seyirlik oyunlarda görevlendirildikleri düşünülebilir.

Karagöz oyunu Ramazan geceleri oynandığı için, gelenekselleşmiş dağarcığı 28 oyundan oluşmaktadır. Kadir gecesini dışında her gece bir oyun sergilenmektedir. Her gece yeniden oynanan bu oyunların yazılı metinleri bulunsa da oyunların zamana ve yere göre değişiklikler gösterdiği bilinmektedir. Bu açıdan bakıldığında karagöz, oynandığı devrin ihtiyaçlarına cevap verebilen bir oyun ve çağını yansıtan bir eğlence aracıdır. Başlıca karakterleri Karagöz ve Hacivat olan oyunda, İmparatorluğun her yerinden gelmiş tipler perdede kendilerine yer edinmiştir.²²³ Bunun yanı sıra oyunda sansür olmadığı için açık saçık oyunların da oynatıldığı hatta Topkapı Sarayı Müzesi Karagöz Koleksiyonu'ndaki Karagöz tasvirlerinde²²⁴ bunlara ilişkin tasvirlerin olduğu bilinmektedir.²²⁵ Hakkında çok fazla bilgi olmayan kukla oyunları ise dinsel kaynaklıdır ve gölge oyunu ile yakından bağlantılıdır. Müzik eşliğinde oynanan oyunlar, karagöz gibi halk arasında yaygındır. Oyunlarda güldürücü öğesine ve siyasal taşlamaya yer verildiği bilinmektedir.²²⁶ Kukla oyunlarında da müstehcen unsurlara rastlandığını Thévenot'dan öğreniyoruz.²²⁷

²²⁰ Metin And, "Karagöz Üzerindeki Bilgilere Yeni Katkılar", *Karagöz Kitabı*, Haz. Sevengül Solmaz, Kitabevi, İstanbul 2005, s. 43.

²²¹ BOA. DBŞM. D 315, s. 10.

²²² BOA. KK. 1986. s. 10.

²²³ *Karagöz Kitabı*, s. 17, 18.

²²⁴ 18. ve 19. yüzyıla tarihlendirilen 233 parça Karagöz tasviri vardır. Bunlardan 114'ü muhtelif Karagöz süretidir. Dürrüşehvar Duyuran, *Topkapı Sarayındaki Tasvirleriyle Karagöz*, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, s. 44.

²²⁵ And, "Karagöz Üzerindeki", s. 46.

²²⁶ Aziz Çalışlar, *Tiyatro Ansiklopedisi*, TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 383, 384.

²²⁷ Thévenot, *a.g.e.*, s. 95.

Kuklabaz ve hayalbazlığın yanı sıra, cariyelerin başka hünerleri de vardı. Padişahın rikabı için taklabaz ve canbaz cariyelerin alındığını belirtmiştik. Bu hünerlerin kalabalıklar içerisinde sergilendiği düşünüldüğünde, IV. Mehmed'in Taklabâz ve Canbâz Şehnaz'ı ve Taklabâz Gülbeyaz'ı²²⁸ herhangi bir şenlik esnasında yanında bulundurduğu akla gelebilecek ihtimal dâhilindedir. Ancak bu kadın canbaz ve taklabazların nerede ve kimlere gösteri sundukları şüphelidir. Taklabazın takla atarak gösteriler sunduğu anlaşılırken canbaz için aynı netlik söz konusu değildir. Edirne Şenliği'ndeki canbazların, üç türlü gösteri sundukları anlaşılmaktadır. Bunlar, ip üstünde yürüyüp çeşitli akrobatik hareketler yapanlar; direk ya da dikili taşlara tırmananlar ve direk üstünde akrobatik hareketler yapanlar, sonuncu olarak uzun değnekler üzerinde yürüyüp çeşitli danslar ve hareketler yapanlardı.²²⁹ (Bkz. Resim 16, 17) Canbazların ise güçlü adamlar oldukları ifade edilirken, kadın canbazların varlığına ilişkin bir bilgiye rastlanılmamıştır.²³⁰ Harem cariyelerinin bu oyunlarda eğitilme ihtimaline ilişkin Lubetbâz Ahmed Kolu dışında herhangi bir örneğe rastlanmazken, padişahın da bu hünerlere sahip olan cariyeleri rikâbına alma konusunda tereddüt etmediği anlaşılıyor.

Tablo 3. Cariyelerin Hocaları ve Yevmiye Ücretleri

Hocanın Adı ve Ustalığı	Yevmiye Ücreti (akçe)	Eğittiği Cariye Sayısı
Kemânî Ahmed Çelebi	70	
Santûrî Mustafa Çelebi	70	
Hânende Buhûrizade Mustafa Çelebi (İtri)	60	
Hânende Receb Çelebi	60	3, 4
Nefîrî Ahmed Çelebi	60	3
Nefîrî Aydın (Zımmî)	60	3
Kemânî Hasan Çelebi	50	
Çöğürçü Osman Ağa	50	3, 6, 8
Neyzen Mehmed Çelebi	50	1, 3
Sadrazam Kethüdasının Evinde Çöğürçü Martelis	50	10, 13
Musikârî İbrahim Çelebi	40	1
TanbûrîAngeli (Yahudi)	40	

²²⁸ BOA. MAD. 4042. s. 97; KK. 1711. s.79.

²²⁹ Nutku, *a.g.e.*, s. 82, 83.

²³⁰ Refik Ahmet Sevengil, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 57.

Tanbûrî Haliko (Yahudi)	40	
Santûrî Ali	-	
Sâzende Hokkabaz Yasef (Yahudi)	40	
Kuklacı Karabaş Derviş Ali	40	
Lubetbâz Ahmed Kolu (Salih, Seyyid Hasan, Pehlivan Hüseyin, Bayram, Hüseyin, Miskârî Derviş)	40x6	10
Usturacı Mehmed Çelebi'nin Evindeki 1 Hayâlbâz; Kuklacı, Hayâlbâz, Hânende, Rakkas; 2 Hoca; 5 Hoca	120, 50x4, 50x2, 50x5	2, 6, 3, 10

III. Cariyelerin Eğitim Masrafları

a) Giyim Kuşam Masrafları

Çeşitli sanatlarda eğitim gören cariyelere, ihtiyaçları doğrultusunda harcamalar yapılmıştır. Bunların içinde ise en fazla tutarı cariyelerin giyim kuşam masrafları oluşturmaktadır. Cariyelerin giysi masrafları, Dârüssa'âde Ağası'nın bilgisi dâhilinde ve Serhâzin-i Bîrûn²³¹ vasıtasıyla Hazine-i Amire'den ödenmiştir. Masraf kayıtlarında, kumaş ve giysi türleri, kaç giysi için ne kadar kumaş alındığı, giysiler için gerekli malzemeler ve tüm bunların fiyatları ile terzi ücretleri tespit edilebilmektedir. Cariyelere yazlık, kışlık ve bayramlık olmak üzere hem mevsime uygun hem de özel günler için giysiler diktirilmiştir. Yazlık ve kışlık olmak üzere gerek kumaş gerekse giysi türünde farklılıklar görülse de, cariyelerin genel olarak üstlerine, kaftan²³², entari²³³ ve zıbın²³⁴, altlarına çakşır²³⁵ ve çintıyan²³⁶ giydikleri ve bellerine kuşak sardıkları

²³¹ Dış hazinenin baş veznedarıydı. Kanar, *a.g.e.*, 2.C., s. 3022.

²³² En üste giyilen astarsız bir giysidir. Uzun kollu, önden açık, düğmeli, yanları yırtmaçlı uzun bir elbisedir. Kaftanın üstüne ancak zamanımızın paltosu, pardüsüsü yerine cübbe, kürk, kapanıca giyilir. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narih Müessesesi ve 1640 Tarihli Narih Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983, s. 350; Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara 1969, s. 137, 138.

²³³ Eskiden üste giyilen iki tarafı yırtmaçlı, geniş kollu, iç etekliği uzun gömlek gibi elbise. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1971, 1. C., s. 541.

²³⁴ Zıbun: Eskiden kaftan altına giyilen, kolsuz pamuklu yeleğin adıdır. Bu yeleğe içlik de denilir. Koçu, *a.g.e.*, s. 251.

²³⁵ Bel kısmından geniş kıvrımlı bir şeritle bağlanan ve bileklerden deri çizmelere dikilen bir tür pantolon. Redhouse, *a.g.e.*, s. 706. Paçalan mestli ve dar bir tür şalvar. Kanar, *a.g.e.*, s. 1. C., s. 591. Belden, uçkurluğuna geçirilmiş bir uçkur ile bağlanır. Diz kapağından aşağısı, baldırı örten kısmı birden daralır ve baldırı ayak bileğine kadar bir tozluk gibi sarar, bazen paçası serbest biter, yani ayak, çoraplı veya yalın, açıkta kalır. Bazen de çakşırın paçasına ince sahtiyandan bir mest dikilerek eklenir, yani çakşır giyilirken mecburen ayağa da bir mest geçirilmiş olurdu. Koçu, *a.g.e.*, s. 59, 60.

²³⁶ Kadınların belden aşağı giydikleri, don nev'inden, paçası büzgülü geniş şalvarın adıdır. Pakalın, *a.g.e.*, 1.C., s. 375.

anlaşılmaktadır. Başlarına genellikle destarlı²³⁷ kavuk²³⁸ veya terpûş²³⁹ giyen cariyeler, ayaklarına ise pabuç-mest²⁴⁰ veya pabuç-edik²⁴¹ giymekteydiler.²⁴² Bu genel tablo dışındaki, cariyeler ise dolama²⁴³, kapama²⁴⁴, ferace²⁴⁵, yaşmak²⁴⁶ ve makrama²⁴⁷ türleridir.²⁴⁸ Cariyelere yapılan giysi masrafı, cariyeye başına yazlıklarda 1000 ile 6000 akçe kışıklarda ise 4000 ile 12000 akçe arasında değişen değerdedir.²⁴⁹

b) Nafaka, Yevmiye ve Harçlık Masrafları

Farklı mekânlarda eğitim gören ve sayıları da değişebilen cariyelerin nafaka, yevmiye ve harçlıkları, ortalama olarak aşağı yukarı aynıdır. Ahmed Kolu ve Usturacı Mehmed'in evinde eğitim gören cariyelerin sayısı fazla olduğu için onlara yapı-

²³⁷ Destar: Başa giyilen takke, fes vb. şeyler üzerine sarılan sarık manasına gelen bir tabirdir. Pakalın, *a.g.e.*, 1.C., s. 430.

²³⁸ Genellikle içi pamuklu ve yüksekçe olup üzerine sarık sarılan bir serpuştur. Çeşidi, adı ne olursa olsun kavuk mutlaka sarık sarılarak giyilmiştir, sarıksız kavuk asla giyilmemiştir. Kavuklar yalnız kendi şekilleri ile değil, üzerlerine sarılan sarıklarla beraber muhtelif isimler almışlar. Koçu, *a.g.e.*, s. 149.

²³⁹ Püsküllü bir tür başlık. Kanar, *a.g.e.*, 2. C., s. 3475. Terbûş: Ufak fes, müzeyyen takye. Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 393.

²⁴⁰ Mest, kısa konçlu üzerine abdest alınırken mesh edilen ince derili ayakkabıdır. Pabuç ise mestlere giyilen öksesiz ayakkabıdır. Kanar, *a.g.e.*, 2. C., s. 2156, 2683.

²⁴¹ Edik, çediğin üzerine giyilen çizme çekme; çedik ise sarı sahtiyandan(sepilenmiş boyalı ve parlak deri) yapılmış kısa ve bol konçlu ayakkabı. Kanar, *a.g.e.*, 1. C., s. 792, 600.

²⁴² BOA. DBŞM. D. 315. s. 8, 9, 10, 14, 15, 16,19, 21; MAD. 4040. s. 56, 74, 78. MAD. 4042. s. 275, 282.

²⁴³ Hem kadın hem erkeklerin giydiği çuhadan, entari gibi ilik düğme ile kapanmayıp kavuşturulup üstüne kuşak bağlanan bir giysidir. Kadınların giydikleri dolamalar diz kapaklarından az aşağıya kadar nispeten daha kısadır. Koçu, *a.g.e.*, s. 92, 93. Yanları yırtmaçlı bir tür uzun kaftan olan dolamanın ötekleri kuşağın içine sokulur. Redhouse, *a.g.e.*, s. 926.

²⁴⁴ Cübbeyi andıran bir üstlük, ferace, pelerin. Kanar, *a.g.e.*, 1.C. s. 1715.

²⁴⁵ Kadınların sokakta yaşmakla birlikte giydikleri çeşitli biçimleri olan bir üst giysisidir. İki parçadan oluşan feracenin, uzun kollu rob kısmı: robun boyun etrafı ve önü, her devrin modasına göre şeritler, dantellerle süslenir, işlenirdi. İkinci parçası ise, gerdan altında bir kavuşma noktasından omuzlara doğru açılan ve omuzları aşarak sırta kıvrılan ve yere kadar dökülüp inen, adeta bir pelerine benzeyen geniş ve büyük bir yaka, arkalık idi. Koçu, *a.g.e.*, s. 110. Lady Montagu da eserinde kadınların feracesiz dışarı çıkmadıklarını ifade eder. Lady Mary Wortley Montagu, *The Turkish Embassy Letters*, Text Edited and Annotated by Malcolm Jack, Published by Virago Press, London 2007, s. 71.

²⁴⁶ Yaşmak, Müslüman kadınların sokakta ferace giydikleri zaman yüzlerine tutundukları ince beyaz tülbenntten örtüdür ve bu örtü biri yukarıdan ve biri aşağıdan gelecek gözlerin önünde bir aralık bırakan iki parçadan ibarettir. Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 1530.

²⁴⁷ Kenarları işlemeli başörtüsü, işlemeli destmal, havlu, peşkir anlamlarına gelir. Pakalın, *a.g.e.*, 2. C., s. 393.

²⁴⁸ BOA. DBŞM. D. 315, s. 9; MAD. 4040. s. 74, MAD. 4042. s. 282.

²⁴⁹ Kaynaklardan ortalama değerler alınmıştır. Bkz. BOA. DBŞM. D. 315. s. 9, 12, 14, 16; BOA. DBŞM. D. 373.s. 2; BOA İE. SM. 549; BOA. KK. 1986. s.16, KK. 1987. s. 2; BOA. MAD. 4040. s. 56, 57, 74.

lan masraflar da fazladır. Sadrazam kethüdasının evindeki cariyelere ise oldukça düşük nafaka paralarının verildiği görülür.

21 Kasım 1677 tarihinde, Çöğürücü Osman'ın evinde eğitim gören 6 cariyeye verilecek nafaka parası belirlenirken, gıdaların miktarları ve tutarları tespit edilmiştir. 6 cariyenin günlük beslenmeleri için 3 kıyye²⁵⁰ et, 3 kıyye pirinç, 1.5 kıyye sadeyağ ve 15 ekmeğin parası verilmiştir. Bu gıdaların yanı sıra cariyeler için aylık 8 kıyye de bal parası ödenmiştir. Bu değerlere baktığımızda cariyelerin oldukça iyi beslendikleri düşünülebilir. O zaman için etin kıyyesi 12 akçe, pirincin kıyyesi 10 akçe, sadeyağın kıyyesi 40 akçe ekmeğin tanesi 1 akçe, balın kıyyesi ise 18 akçe olarak belirtilmiştir.²⁵¹

Çöğürücü Osman'ın Evinde Eğitim Gören 6 Cariye İçin Belirlenen Nafaka (21 Kasım 1677)

Gıda	Fiyatı/ Akçe	6 cariyeye için
Et	1 kıyye/12 akçe	3 kıyye/36 akçe (günlük)
Ekmeğin	1 aded/ 1 akçe	15 aded/15 akçe (günlük)
Pirinç	1 kıyye/10 akçe	3 kıyye/ 30 akçe (günlük)
Sadeyağ	1 kıyye/40 akçe	1.5kıyye/ 60 akçe (günlük)
Bal	1 kıyye/18 akçe	8 kıyye/154 akçe (aylık) (10 akçe fazladır)

Bu tabloya göre 6 cariyenin nafaka masrafı günlük 146 akçe olarak belirlenmiştir. 141 akçe tutan günlük gıdalara, aylık verilen balın tutarı günlük 5 akçe olarak hesaplanıp eklenmiştir. (154 akçe doğrusu 144 akçe olması gerekir, her iki değer için de aylık bal günlük olarak hesaplandığında yaklaşık 5 akçe etmektedir.)

Çöğürücü Osman'ın evindeki bu altı cariyenin 1677 yılının 23 Ekim-27 Kasım tarihleri arasında 34 günlük eğitimleri için yapılan masrafın içinde cariyelerin nafaka paralarına ilave olarak başka bir ödeme daha yapılmıştır. 6 cariyeye, odun, kömür, sabun, hamam harcı ve kahve masrafı için sabit tutar olarak 48 akçe ödenmiştir. Böylece cariyelere nafaka parası ile birlikte ödenen bu tutar günlük 194 akçeden 34 gün için 6596 akçe yapmaktadır.²⁵² Cariyelere içecek olarak kahvenin verilmesi çağın geleneksel bir yönünü yansıtırken, 1677-78 yıllarında saraydaki kahvenin kıyyesinin ortalama olarak 116.6 akçe olduğu göz önüne alındığında²⁵³ cariyeler için yapılan harcamaların içinde kahvenin pahalı bir gıda olduğu anlaşılır.

²⁵⁰ 1 kıyye= 1,2822945 kg = 400 dirhem= Okka. Yılmaz, *a.g.e.*, 515.

²⁵¹ BOA. MAD. 4042. s. 63.

²⁵² BOA. MAD. 4042. s. 63.

²⁵³ Pamuk, *a.g.e.*, s. 120.

1678 yılının Nisan- Mayıs aylarında Çöğürücü Osman'ın evindeki cariyelerin sayısı 8'e çıkar ve bu tarihten itibaren de cariyeler 10'ar akçe harçlık alırlar. Bu 8 cariyenin her birine günlük 32 akçe nafaka parası da verilir.²⁵⁴ Çöğürücü Osman'ın evinde ayrıca, 3 nefirî cariyenin Nefirî Aydın tarafından eğitildiği ve bu cariyelerin her biri için 35.3 akçe nafaka parası ile 10'ar akçe yevmiye verildiği tespit edilebilmektedir.²⁵⁵ Daha önceden Nefirî Ahmed'in evindeki 3 cariyeye de aynı paranın ödendiği bilinmektedir.²⁵⁶

1678 yılında Ahmed Kolu'nda lubetbazlık eğitimi gören 10 cariyenin her birine günlüğü 49 akçe yapan yevmiye ve nafaka parası birlikte verilir.²⁵⁷ Hanende Receb Çelebi'nin ve Neyzen Mehmed'in, evinde eğittiği cariyelere verilen nafaka parası ise her cariyeye için günlük 40 akçedir.²⁵⁸ Usturacı Mehmed'in evindeki cariyeler için ise bazen yevmiye ücret ile nafaka parası verilirken bazen de sadece nafaka parasının verildiği görülür. 1 hayalbazın iki cariyeye verdiği 59 günlük hayalbazlık eğitimi için cariyelere 40'ar akçe nafaka parası ile birlikte 10'ar akçe yevmiye ödenmiştir.²⁵⁹ 10 Şubat 1678 tarihinde ise Usturacı Mehmed'in evinde cariyelere eğitim veren hocaların sayısının 4'e, cariyelerin ise 6'ya çıktığı görülür. Cariyelerin her birine yine 40'ar akçe nafaka parası verilmiştir.²⁶⁰

Sadrazam kethüdasının evindeki sayıları önce 13 sonra 10 olan sazende cariyeler için de yevmiye ücret ve ekmek parası adı altında harcamalar yapılmıştır. Ancak bu harcamalar, diğer hocaların evlerindeki harcamalarla karşılaştırıldığında oldukça düşük miktardadır. Haziran-Temmuz 1678 tarihinde 13 cariyeye için yapılan harcamaya baktığımızda, cariyelerin her birine 10'ar akçe yevmiye ile hepsine birden günlük 20 akçe ekmek parası iki defa olmak üzere 40 akçe verilmiştir.²⁶¹ Ağustos-Eylül aylarındaki eğitimleri sırasında ise, cariyelerin sayısının 10'a düştüğü ve yine iki defa verilen ekmek fiyatının 20'den 15.5 akçeye indiği tespit edilebilmektedir.²⁶²

²⁵⁴ BOA. MAD. 4040. s. 53-54.

²⁵⁵ BOA. MAD. 4040. s. 76-77.

²⁵⁶ BOA. İE. SM. 555.

²⁵⁷ BOA. MAD. 4040. s. 67.

²⁵⁸ BOA. AE. SMMD. IV. 7639; BOA. İE. SM. 1082, İE. SM. 946, İE. SM. 883; İE. SM. s. 276; KK. 1990. s. 3, 11, MAD. 4039. s.42, 46.

²⁵⁹ BOA. MAD. 4042. s. 120, 139.

²⁶⁰ BOA. KK. 1986. s. 10

²⁶¹ BOA. MAD. 4040. s. 59.

²⁶² BOA. MAD. 4040. s. 65.

Tablo 4. Nafaka, Yevmiye ve Harçlık Masrafları

Hocalar	Cariye Sayısı	Cariyelerin Nafakaları (akçe)	Cariyelerin Yevmiye ve Harçlıkları (akçe)	Cariyelerin Yevmiye ve Nafakaları (akçe)	1 Cariyenin Toplam Harcamaları (akçe)	Hocaların Yevmiyeleri (akçe)
Çögürücü Osman	6	194			32.3	50
Çögürücü Osman	8	$256 / 8 = 32$	$10 \times 8 = 80$		42	50
Çögürücü Osman/ Nefirî Aydın	3	$106 / 3 = 35.3$	$10 \times 3 = 30$		45.3	50
Nefirî Ahmed	3	$106 / 3 = 35.3$	$10 \times 3 = 30$		45.3	60
Ahmed Kolundaki 6 Hoca	10			490	49	$240 / 6 = 40$
Hânende Receb Çelebi	3, 4	$120 / 3 = 40$ $160 / 4 = 40$			40	60
Neyzen Mehmed	1, 3	40 $120 / 3 = 40$			40	50
Musikari İbrahim	1	40			40	40
Usturacı Mehmed'in Evindeki 1 Hoca	1	40	10		50	120
Usturacı Mehmed'in Evindeki 4 Hoca	6	$240 / 6 = 40$			40	$200 / 4 = 50$
Sadrazam Kethudasının Evindeki Martilis	10/ 13	$15.5 / 20$	$10 \times 10 = 100$ $10 / x \times 3 = 130$		11.5	50

c) Çalgı, Hayâl ve Kukla Gereçleri İçin Yapılan Masraflar

Cariyelerin eğitimi sırasında, çeşitli çalgılar, hayâl ve kukla gereçleri alındığı gibi gerektiğinde bunlar tamir de ettirilmiştir. 1678 yılında sadrazamın kethüdasının evindeki sazende cariyeler için yapılan 18948 akçelik masrafın içinde çalgı masrafı da vardır. Sazende cariyelerin eğitimi için 4 aded def tamir edilmiş, 3 aded yeni def, 1 aded yeni tanbur ve tanbur için de 4 mızrab alınmıştır.²⁶³

Sadrazamın Kethüdasının Evindeki Sazende Cariyeler İçin Yapılan Çalgı Masrafı (27 Mayıs 1678)

4 aded defin tamiri	160 akçeden 640 akçe
3 aded yeni def	250 akçeden 750 akçe
1 aded yeni tanbur	360 akçe
Tanbur için 4 aded mızrab	18 akçeden 72 akçe

1679 yılında sadrazamın kethüdasının evindeki Harem-i Hümayun sazende cariyelerine Kurban Bayramı'nda yapılan 1820 akçe tutarındaki harcamada, tanbur, çöğür, daire gibi çalgılar için yapılan harcama da yer almaktadır.²⁶⁴

1680 yılının Haziran ayında Santûrî Ali'nin evindeki cariyelerin eğitimleri için adedi 1800 akçeden 3600 akçeye iki aded santur alınmıştır.²⁶⁵ Yine Kasım-Aralık 1680 yılında Santûrî Ali'nin cariyelerine santur vs. için 3600 akçe harcandığı görülmürken, aynı yıl Neyzen Mehmed'in evindeki hassa cariyelerine gerekli olan ney vs. için 7200 akçe harcanmıştır.²⁶⁶ 1681 yılında ise Receb'in evindeki hassa cariyeleri için 600 akçeye sedefkâri bir daire alınmıştır.²⁶⁷

Cariyelerin, hayâl ve kukla gereçlerine ilişkin de muhtelif harcamalara rastlanmaktadır. 1678 yılının Şubat ayında, Usturacı Mehmed'in evindeki hayâlbaz ve kuklacı 6 cariyeye için yapılan 26120 akçelik giysi masrafının içinde, 150 parça hayâl gereci de vardır. Her bir parçası 40 akçe olan hayâl gereçleri için 6000 akçe sarf edilmiştir.²⁶⁸ Mayıs-Haziran aylarında ise Usturacı Mehmed'in evinde kukla eğitimi gören Harem-i Hümayun cariyeleri için 25950 akçe tutarında bir harcamanın yapıldığı görülmekte ve bu harcamanın içinde kukla gereçleri de bulunmaktadır. Cariyelere küçük, orta ve büyük boy olmak üzere, adedi 125 akçeden 130 aded kukla alınmıştır. Kukla için gerekli olduğu anlaşılan varaklı tob, sütun ve gaytanın yanı sıra

²⁶³ BOA. MAD. 4040, s. 63.

²⁶⁴ BOA. MAD. 4040, s. 81.

²⁶⁵ BOA. AE. SMMD. IV. 6156.

²⁶⁶ BOA. DBŞM. D. s. 373. s. 3.

²⁶⁷ BOA. DBŞM. D. 315. s. 21.

²⁶⁸ BOA. DBŞM. D. 315. s. 9; KK. 1986. s.16.

kukla gösterisinde kullanılan, fağfuri kâse, sedefkâri ve yassı daire gibi çeşitli gereçlerin de alındığı görülür.²⁶⁹ 17 Aralık 1681’de ise Kuklacı Karabaş Ali’nin arzuhali üzerine, harem cariyeleri için gerekli olan büyük ve küçük boy kuklalar tamir ettirilmiştir. 130 aded kukla gerecinin tamiri için 3000 akçe sarf edilmiştir.²⁷⁰

d) Diğer Masraflar

Cariyelere hocaların evlerinde kaldıkları zamanlarda, döşek, yorgan, çarşaf, minder, kebe²⁷¹, velençe²⁷² gibi barınmaları için gerekli olan eşyalar için de harcamalar yapılmıştır.²⁷³ Bunun yanı sıra haremdeki cariyeler için çeşitli arabaların kiralandığına ilişkin kayıtlara da rastlanmıştır. Bu kayıtlarda cariyelerin niteliklerine yönelik herhangi bir bilgi olmasa da, sanatçı cariyelerin de bu arabalarla taşındıkları ihtimal dâhilindedir. Nitekim 3 Haziran 1680 tarihinde Usturacı Mehmed’in evindeki cariyelerin Edirne’ye gönderildiği ve bu esnada alınan eşyalar için 36000 akçenin harcandığı bilinmektedir.²⁷⁴ Cariyeler de İstanbul’dan Edirne’ye gidip gelmişler ve Edirne ile Âsîtâne arasındaki bu yolculuklarında onlara arabalar tahsis edilmiştir. Harem için at arabası, beygirli yük arabası, kırmızı koçu²⁷⁵ ve sirem arabalarının kiralandığı tespit edilebilen örnekler arasındadır.²⁷⁶

Sanatçı cariyeler için yapılan masraflar arasında, 27 Mayıs 1678 tarihini gösteren ve sadrazamın kethüdasının evindeki sazende cariyeler için tutulan masraf kaydı, içerdiği bir bilgi açısından oldukça dikkat çekicidir. 18948 akçelik masraf, cariyelerin çalgı ve diğer masraflarının yanı sıra, ölen iki cariyenin yıkama ve kefenleme masrafını da kapsamaktadır. 2 cariyenin yıkama ve kefenleme masrafı için 1200’erden 2400 akçe harcanmıştır.²⁷⁷ Sayıları 13’den 10’a düşen bu cariyelerden ikisinin akıbeti bu bilgi sayesinde anlaşılıyor.

²⁶⁹ BOA. DBŞM. D. 315. s. 10.

²⁷⁰ BOA. AE. SMMD. IV. 7664.

²⁷¹ Kalın keçe. Kanar, *a.g.e.*, I.C., s. 1760.

²⁷² Velençe, Velençe: Bir yüzü tüylü örtü (battaniye). Redhouse, *a.g.e.*, s. 2149.

²⁷³ Bkz. BOA. DBŞM. D. 373. s. 3, 9, 15, 21.

²⁷⁴ TSMA. D. 01219.0004.00

²⁷⁵ Oda biçiminde dışı sade, süssüz dört tekerlekten ibaretti. Üzeri eğri tabir olunan çenberlerle mahfuz, pencereleri kafesli idi. Bunlarda şimdiki arabalardaki gibi yay ve makas yoktu. Kapıları arkadan açılır, içlerine üç dört basamaklı bir merdivenle girilirdi. Koçunun cevizden olan iç kapamaları çiçekli, oymalı, boyalı ve alun yaldızlı idi. Minderleri sırma şeritli ihramlar ile örtülü, yastıkları kadifeli veya damaskolu idi. Kapıları yaldızlı kafesli ve iç yüzlerinin iki tarafı aynalıydı. Koçuları iki beygir çekerdi. Koçuya yalnız kadınlar binerdi. Erkekler ise ata binerlerdi. Koçular şehirlerarası nakliyyede de kullanılırdı. Pakalm, *a.g.e.*, 2. C., s. 286.

²⁷⁶ BOA. MAD. 4040. s. 75, 77; BOA. MAD. 4047. s. 56; BOA. MAD. 4959. s. 36.

²⁷⁷ BOA. MAD. 4040. s. 63.

SONUÇ

IV. Mehmed'in saltanatının son on yılında hareme çok sayıda sanatçı cariye alındığı gibi haremdeki cariyelere de sanat eğitimi veriliyordu. Özellikle 1676-1681 yılları arasında hareme musikide ve seyirlik oyunlarda usta çok sayıda cariye alınmıştır. Bu cariyelerin, genellikle devlet erkânının kadın yakınlarından, diğer bazı hanımlardan ve Usturacı Mehmed gibi cariyeleri yetiştirip satmayı iş edinmiş kimselerden satın alındığı tespit edilmiştir. 36000- 204000 akçe arasında değişen fiyatlara satın alınan sanatçı cariyelerin içinde, ortalama bir cariyenin İstanbul'daki bir evin fiyatına karşılık geldiği anlaşılırken, dört çalgı çalabilen ve aynı zamanda hanende olan musiki ustası bir cariyenin fiyatının 204000 akçeye kadar çıktığı görülmektedir.

Cariyelerin gerek musikide gerekse seyirlik oyunlardaki eğitimleri ise, sarayda ve saray dışında olmak üzere iki şekilde yapılıyordu. Cariyelerin eğitimleri bir ay ya da daha kısa sürelerde verilirken, hocalarına da yevmiye usulü para ödenmekteydi. Bu on yıllık süre içerisinde, saray dışında verilen eğitimin zamanla saraya kaydığı anlaşılmaktadır. Hocaların çok fazla değişmediği, maaşlarının ise sabit kaldığı gözlenmiştir. Eğitimi verilen çalgının ise değişikliğe uğradığı tespit edilebilmektedir.

Cariyelerin, musikide ve seyirlik oyunlarda eğitim görmeleri harem yaşamına özgü bir faaliyet olarak düşünülse de, bu faaliyetin İstanbul'daki sanat ve eğlence anlayışından oldukça etkilendiği görülür. İstanbul'daki bir eğlence kolunun da harem cariyelerini eğitmesi bunu desteklemektedir. 1675'de İstanbul'dan Edirne'ye gidip Edirne Şenliği'nde gösteriler yapan Ahmed Kolu, birkaç yıl sonra saraydaki cariyelere de eğitim veren bir kol olmuştur. Usturacı Mehmed gibi cariyeleri yetiştirip satmayı iş edinmiş kişilerle sarayın bağlantısının olması da İstanbul'daki eğlence anlayışına bağlılığı yansıtır.

IV. Mehmed döneminde musiki erbabının sayısında artış görülürken bu çalışmanın sonucunda, bu yoğunluğun saraya ve sarayın haremine yansıdığı da düşünülebilir. 17. ve 18. Yüzyılda Osmanlı musiki erbabının çeşitli sosyal, dini ve meslek gruplarından geldiği bilinirken, IV. Mehmed'in haremindeki cariyeleri eğiten musiki ustalarında da dönemin bu özelliği görülür. Cariyeleri eğiten hocaların içinde gayrimüslimlerin yanı sıra, tarikat mensubu olanlara, zanaatkâr kökenlilere hatta meyve ve çiçek yetiştiriciliği yapanlara dahi rastlanır. Çeşitli sanatlarda ustalaşan bu yetenekli kişiler, bir bakıma dönemin çok yönlü insan görüntüsünü yansıtmaktadır. Nitekim cariyelerin hocalarının arasında Hânende Buhûrîzâde Mustafa Çelebi, Hânende Receb Çelebi, Usturacı Mehmed gibi farklı mesleklerden ve zanaatçılıktan gelenlerin olması da dönemin bu özelliğini doğrulamaktadır.

Hareme alınan ve yetiştirilen sanatçı cariyeler, Osmanlı sarayındaki sanat anlayışını ve eğlence kültürünü yansıtmakla beraber kadına olan bakış açısını da gözler önüne sermektedir. Bu cariyeler, dönemin meşhur musiki ustalarından eğitim alabilmekte, bu eğitim için haremin dışına çıkıp hocaların evlerine gidebilmekte ve eğitimleri esnasında her türlü ihtiyaçları en iyi şekilde karşılanmaktadır. Harem için

yetiştirilen sanatçı cariyeler, haremde üst seviyede bir kültür oluşturmakla beraber, Osmanlı saray haremindeki kadının konumunu ve önemini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

a) Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

AE. SMMD. IV. 3633, 3656, 5203, 5205, 5227, 5228, 5322, 5453, 6156, 6158, 6159, 7146, 7637, 7638, 7639, 7640, 7641, 7642, 7664, 8118, 8604, 10807, 10816, 10817, 11834, 11837, 11838, 11839, 11845.

İE. SM. 276, 549, 552, 555, 710, 877, 882, 883, 884, 885, 946, 949, 980, 999, 1082, 1121, 1122, 1265.

DBŞM. D. 215, 315, 373

KK. 1711, 1980, 1983, 1986, 1987, 1990.

MAD. 4039, 4040, 4042, 4047, 4501, 4754, 4959.

Topkapı Sarayı Arşivi

D.01219.0004.00

b) Kaynak ve İnceleme Eserler

Abdurrahman Abdî Paşa Vekâyi '-Nâmesi, (Haz. Fahri Ç. Derin), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.

Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları: Topkapı Sarayı'nda Yaşam, Sunan ve Notlayanlar: Stephanos Yerasimos, - Annie Berthier, Çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2002.

Akgündüz, Ahmed, *İslam Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, OSAV, İstanbul 2000.

Aksoy, Bülent, *Avrupalıların Gözüyle Osmanlılarda Müzik*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2003.

_____, *Geçmişin Müzik Mirasına Bakışlar*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2008.

_____, "İtirî", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı, C.4, s. 114-115.

Aksüt, Sadun, *Türk Müziğinin 100 Bestekâr*, İnkılâp Kitabevi, 1993.

And, Metin, "Karagöz Üzerindeki Bilgilere Yeni Katkılar", *Karagöz Kitabı*, Haz. Sevgül Solmaz, Kitabevi, İstanbul 2005, s. 21-48.

_____, *Kırk Gün Kırk Gece*, Taç Yayınları, İstanbul 1959.

_____, *Osmanlı Tasvir Sanatları: 1 Minyatür*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.

_____, "Sanatçı Cariyeler", *Sanat Dünyamız, Yaratıcı Osmanlılar*, S. 73, İstanbul 1999, s. 69-77.

- Angiolello, Giovan Maria, *Fatih'in İçoğlanı Anlatıyor, Fatih Sultan Mehmed*, Orijinal Adı: *Historia Turchesca*, Çev. Pınar Gökpar, Profil Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Arslan, Mehmet, *Türk Edebiyatında Manzum Sünameler (Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1999.
- Ata, Songül Karahasanoğlu, "Osmanlı Dönemi Halk Müziği Örneklerine Bir Bakış", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, Ankara 1999, s. 735-738.
- Behar, Cem, *Ali Ufkî ve Mezmurlar*, Pan Yayıncılık, İstanbul 1990.
- , *Aşk Olmayınca Meşk Olmaz*, YKY, İstanbul 2006.
- , *Musikiden Müziğe- Osmanlı/ Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik*, YKY, İstanbul 2008.
- , *Şeyhülislâm'ın Müziği-18. Yüzyılda Osmanlı/ Türk Musikisi ve Şeyhülislâm Es'ad Efen- di'nin Atrabü'l Âsâr'ı*, YKY, İstanbul 2010.
- Çalışlar, Aziz, *Tiyatro Ansiklopedisi*, TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Żübde-i Vekaiyat*, Haz. A. Özcan, T.T.K., Ankara, 1995.
- D'ohsson, I.M., "Harem-i Hümayun", Çev. Ayda Düz, *Hayat Tarih Mecmuası*, S.9, İstanbul 1972, s. 1-32.
- Duyuran, Dürrüşehvar, *Topkapı Sarayındaki Tasvirleriyle Karagöz*, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.
- Eralp, Nejat, "Osmanlı'da Mehter", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, Ankara 1999, s. 741-750.
- Esemenli, Deniz, "Harem", *TDİA*, C. 16, İstanbul 1997, S. 138- 152.
- Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul 2006.
- Farmer, Henry George, *On Yedinci Yüzyılda Türk Çalgıları*, (Çev. İlhami Gökçen), TC. Kültür Bakanlığı, Ankara 1999.
- Fatih Sultan Mehmed, *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, Haz. Abdülkadir Özcan, Kitabevi İstanbul 2007.
- Feldman, Walter, "Hala Gizemini Koruyan Bir Besteci İtrî", Çev. İdil Eser, *Sanat Dünyamız (Yaratıcı Osmanlılar)*, S. 73, İstanbul 1999, s.250-254.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cârîyelik*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
- Fonton, Charles, *18. Yüzyılda Türk Müziği*, Çev. Haz. Cem Behar, İstanbul 1987.
- Gürsu, Nebver, *Türk Dokumacılık Sanatı-Çağlar Boyu Desenler*, Redhouse Yayınevi, İstanbul 1988.
- Hammer-Purgstall, Joseph, Freiherr Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, (Mehmet Ata, Mümin Çevik, Erol Kılıç), Üçdal Neşriyat İstanbul 1998.
- İpşirli, Mehmet, "Harem", *TDİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 135-138.

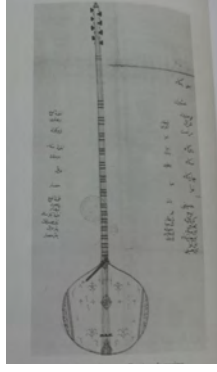
- İrepoğlu, Gül, *Levni (nakş, şiir, renk)*, T.C Kültür Bakanlığı, İstanbul 1999.
- Kanar, Mehmet, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, 2 Cilt, Say Yayınları İstanbul 2009.
- Kantemiroğlu, *Kitab-ı İlm-ül Mûsiki' alâ vechi'l-Hurûfât* (Mûsikiyi Harflerle Tespit ve İcra İlminin Kitabı), Haz. Yalçın Tura, I. C., YKY İstanbul 2001.
- Kazan, Hilal, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Sarayının Sanatı Himayesi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Koçu, Reşad Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara 1969.
- Kütükoğlu, S. Mübahat, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983.
- Levend, Ağâh Sırrı, *Nabi'nin Sûnamesi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1944.
- Mehmet Halife, *Târih-i Gilmânî*, Haz. Kamil Su, Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser:74, İstanbul 1976.
- Montagu, Lady Mary Wortley, *The Turkish Embassy Letters*, Text Edited and Annotated by Malcolm Jack, Published by Virago Press, London 2007.
- Mufassal Osmanlı Tarihi*, Haz. Mustafa Cezar, Server R. İskit, Zarif Orgun, Nail İnal, IV. Cilt, Baha Matbaası, İstanbul 1960.
- Nutku, Özdemir, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, TTK, Ankara 1987.
- Özaydın, Abdülkerim-Bozkurt, Nebi, "Harem", *TDİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 132-135.
- Özcan, Abdülkadir, "IV. Mehmed", *TDİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 414-418.
- _____, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa", *TDİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 246-249.
- Öztuna, Yılmaz, *Türk Müsiki Kavram ve Terimleri Ansiklopedisi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2000.
- _____, *İtrî*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 810, Ankara 1987.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 Cilt, MEB, İstanbul 1971.
- Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.
- Peirce, P.Leslie, *Harem-i Hümayun - Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümler ve Kadınlar*, Çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- Redhouse, Sir James W., *Turkish and English Lexicon*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2006.
- Sahillioğlu, Halil, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *ODTÜ Gelişim Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı (1981), s. 67-138.
- Sevengil, Refik Ahmet, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 1990

- Sûrnâme. Sultan Ahmed'in Düğün Kütübü*, Yayın Koordinatörü: Ahmed Ertuğ, Bern 2000.
- Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, Kapı Yayınları İstanbul 2009.
- Şenocak, Lucienne Thys, *Hadice Turhan Sultan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*, Çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- Taner, H., and M., Nutku Ö., *Tiyatro Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi 1966.
- Tanrıkorur, Çinuçen, *Osmanlı Dönemi Türk Musikisi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2005.
- Tezcan, Hülya, *Atlaslar Atlası: Pamuklu, Yün ve İpek Kumaş Koleksiyonu*, Çev. Robert Bragnir, YKY, İstanbul 1993.
- Thevenot, Jean, *1655-1656 Türkiye*, (Çev. Nuray Yıldız), İstanbul 1978.
- Timur, "Müftü Bahâî Efendi, Bektaş Ağa ve İngiliz Elçisi: 1649-1651", *Yapıt*, S. 49/4 Nisan/Mayıs 1984, s. 40-43.
- Uluçay, M. Çağatay, *Harem II*, TTK Ankara 1992.
- Uslu, Recep, "XVII. Yüzyılın Büyük Bestekârlarından İtrî", *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı IV*, S. 34., Temmuz-Ağustos 2000, s.533-537.
- Uzunçarşılı, İ.H., *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK Basımevi, 1988.
- _____, *Osmanlı Tarihi*, C.III/ I. ve II. Bölüm, TTK Basımevi, Ankara 2009
- _____, "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", *Belleten* C. XLI, S. 161, TTK Basımevi Ankara, 1977, s. 79-114.
- Withers, Robert, *Büyük Efendi'nin Sarayı*, Çev. Cahit Kayra, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.
- Yılmaz, Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Bilimevi Basın Yayın, İstanbul 2010.

c) İnternet Kaynakları

<http://www.ttk.gov.tr/takvim.asp>.

<http://www.tdk.gov.tr/>

Resim 1. Tanbur Perdeleri Şeması, Fonton, *a.g.e.*, s. 81

Resim 2. Keman Çizimi, Fonton, *a.g.e.*, s. 88

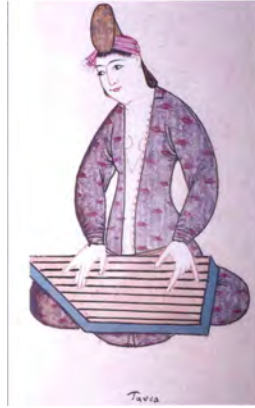
Resim 3. Nefir; Eralp, *a.g.e.*, s. 746.

Resim 4. Miskâl Çizimi, Fonton, *a.g.e.*, s. 85.

Resim 5. Ney Çizimi, Fonton, *a.g.e.*, s. 77.

Resim 6. Kanun Çalan Cariye; 17. Yüzyıl Çarşı Resmi, İstanbul Deniz Müzesi'nde Bulunmaktadır. And, *a.g.e.*, 1999, s. 71.

Resim 7. Santur Çalan Cariye, 19. Yüzyıl Çarşı Resmi, Ankara Etnografya Müzesi'nde Bulunmaktadır. And, *a.g.e.*, 1999, s. 75.

Resim 8. Miskâl Çalan Cariye, 17. Yüzyıl Çarşı Resmi, İstanbul Deniz Müzesi'nde Bulunmaktadır. And, *a.g.e.*, 1999, s. 73.

Günnaz Özmutlu

Resim 9. Miskál Çalan Cariye, 18. Yüzyıl Çarşı Resmi, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde Bulunmaktadır. And, *a.g.e.*, 1999, s. 75.

Resim 10. Beş Telli Çögür Çalan Kadın, Van Mour'un Resmi, Ferriol, 1707-1708. Aksoy, *a.g.e.*, s. 93.

Resim 11. Kocasına Tanbur Çalan Kadın, J.E. Liotard, İstanbul 1738-1742.
Aksoy, *a.g.e.*, s. 67.

Resim 12. Çalgıcı Kadımlar, Levnî, İrepoğlu, *a.g.e.*, s. 199.

Resim 13. Üç Cariyeli Saz Takımı, 17. Yüzyıl Çarşı Resmi, Paris Bibliothèque Nationale’da Bulunmaktadır. And, *a.g.e.*, 1999, s. 70.

Resim 14. Madame de Girardin’in Valide Sultan’ın Hareminded Çalgı Çalıp Dans Eden Cariyeleri Gösteren Resmi; 17. Yüzyıl’ın Sonlarına Tarihlenir ve Paris Bibliothèque Nationale’da Bulunmaktadır. And, *a.g.e.*, 1999, s. 74

Resim 15. IV. Mehmed'in Hareme Girişinde Cariyelerin Onu Müzikle Karşılama, 17. Yüzyıl Çarşı Resmi, Venedik Museo Correr'de Bulunmaktadır. And, *a.g.e*, 1999, s. 70.

Resim 16. İp Canbâzları; *Sütnâme. Sultan Ahmed'in Düğün Kitabı*, Yayın Koordinatörü: Ahmed Ertuğ, Bern 2000, s. 133.

Resim 17. Kanunî Sultan Süleyman, 1530 Yılında, Dikili Taşa Tırmanân Canbâzları ve Halkın Çanak Yağmasını Seyrediyor. Hünernâme II. And, *a.g.e.*, 2004, s. 254.

Resim 18. 1582 Şenliğinde At Meydanı'nda Kukla Gösterimi. Surnâme-i Hümayûn. And, *a.g.e.*, 2004, s. 257.